

ФИЛОСОФИЈА У СРБА.

ИЗЛОЖИО

МИЛАН КУЈУНЦИЋ

РЕД. ЧЛ. СР. УЧ. ДР.

О ОПСТАНКУ И САМОНИКЛОСТИ ПОЈЕДИНИХ КЊИЖЕВНОСТИ.

1.

— Шта је то философија?

Наука.

— Јесу ли Срби изнашли ту науку?

Нису.

— Има ли у Срба прилике да се стотинама људи забаљају том науком, те да њоме силно покрећу струју развитка светског?

Нема.

— Е па на што онда говор о философији у Срба? Кома треба науке нека научи који „европски“ језик, по коме стотинама научници раде. А за оне који не знају страног језика нека се преведе по једно најваљаније дело, као мамац који ће их дражити да и они какав велики и књижевни језик науче Није ли тако?

Да видимо.

2.

Питање ово, питање о опстанку и самониклости појединих народних књижевности, прво је на реду кад хоће да се излаже каква грана науке у таквој појединој књижевности.

Како се пресуди ово питање од тога ће зависити не само важност оваквога посла, него ће нарочито зависити мерило и правац којим ће се оцењивати општи карактер и поједина дела у каквој књижевности.

Што се опстанка тиче, о њему овде не може бити много разговора. Сами су народи позвани да пресуђују опстанак својој књижевности.

Ако народи нису могући да издржавају књижевност, она се не ће ни подизати. И ако они нису у историји политичкој и друштвеној светло обележили свој тип, онда они не могу ни имати светлих дела књижевних, која би их на засебни душевни живот будила.

Још је нарочито потребна слобода, па да књижевност опстати може. Који се народ не може друкчије одржати као народ него само насилничким мерама, у тога књижевност може бити само по заповести, али она не ће ухватити корена. Таква је на прилику турска књижевност.

Ово троје: материјална могућност, исторична вредност и слобода, пресуђивало је и пресуђиваће опстанак оделите народне књижевности.

3.

Онде, где нема ових природних услова, где нема у народу довољно материјалне снаге, довољно исто-

ричкога типа и довољно слободе, ту се обично прима књижевност онога народа који је политички надмоћнији, а има јаку књижевност. Такав је проћес до скоро бивао између словенских грана и Немаца.

Или, што је природније, мала племена траже најближи и најсроднији народ, те се с њим спајају у једну гомилу. Ово спајање у поједине гомиле може бити и бива природно свуда, где су потребе у два или три племена једне исте, где се језик даје с малим трудом присвојити и где су историјске тежње ових племена једне исте. Тако у романскоме народу посташе групе: талијанска, француска и шпанско-португалска. Тако се и у народу словенском нека поједина племена спајају и групе, а друга покушавају тек сад свој оделити живот књижевни, како где природна потреба иште.

Ова природна потреба пресудиће дакле и то: у којим гранама књижевности имаће које племе самосталан живот, а одакле ће живети животом општијим, животом какве нове групе.

С тога нема никакве противуречности у ономе двогубом тежењу код словенскога народа, јер развитак ваља да окуша и једну — и другу страну. Тек по што су поједина племена подмирила своју потребу могу она с коришћу пристати у шире коло.

И српско-хрватско племе почињало је свој књижевни живот баш противно данашњему правцу свом! С једне стране писало се неким општим језиком који је био „општи“ у толико, што ником приличио није, и што га нико говорио није. А с друге стране писало се малим неким и незнатним дијалектом. А кад изи-

ђоше на видело усмене умотворин народне, онда се око њих као оно стожера поче кристалисати нова књижевност, јер она нађе за себе хране и земљишта.

4.

Казасмо да у двогубој тежњи словенскога народа ми не налазимо противуречности. Шта више, ми имамо казати, да ни ова тежња у ствари није двогуба, него да је само једна, и то: тежење за личношћу, за индивидуалисањем.

И сама општа „словенска“ идеја није ништа друго него тежња да и онде, где се одржавати не можемо, да и онде не идемо у туђе коло, него да се држимо својих најближих сродника, да се опет као јединица словенска, као личност према осталоме свету одвојимо.

Неки мисле, да ми по узору или по дужности ваља сами да трчимо да се слијемо у какву најопштију књижевност, да бисмо тако могли и ми велику „ролу“ у свету играти

Незналице.

Какве ћемо ми користи имати отуд што ћемо и ми радити на туђој литератури? Зар не ће, на прилику, руска литература остати опет *руска* за *наш* народ!

Или и да га одучимо од свога језика по што смо већ и себе одучили, хоће ли ова овде *наша* руско-српска литература боље цветати?

На против!

Ми бисмо изгледали из Москве све онако исто као што Французи из Париза изгледају! Наша би се радња код куће свела на нулу. Ми бисмо се сви скупили на

једно место и свађали бисмо се, јер не би било за све места. И ми бисмо тамо у центру изгледали туђинци и књижевност наша била би по народ наш туђинка, — и поред наученога једног језика била би туђинка с тога, што би била далеко изнад његових потреба....

Даље, у колико бисмо већу масу имали у толико би писаца више било и опет би се ретки, врло ретки богатали и сувише, а други би гладовали као и у Немачкој.

Руске би књиге нашле више купаца; али би их опет било мање него што их има кад скупимо све данашње одељене књижевности словенске.

С тога, само онде где нам је индивидуални опстанак непоуздан тражићемо најближе сроднике у место да скрстимо руке или да идемо у туђинско коло. И кад нам буде потреба да са радом својим изиђемо на трибину европску ми можемо изабрати једну словенску књижевност која ће имати највише снаге да упоредо стане са првим светским књижевностима.

Тако братском љубављу и поштовањем слободе ми тежимо скупа да изведемо једну словенску заједницу по духу и срцу.

А мислимо да није апсолутно јединство него „хармонија“ сунце, које је народ словенски позван да у свет унесе, хармонија, где се заједница оснива тек на индивидуалном развоју.

5.

Али са питањем о опстанку књижевности није још пресуђено питање о самониклости у књижевности.

„Истина“ је, вели се, свуда иста. И из највећих

народа иду научници у туђа повољнија места, те кушају своје опите или држе јавна предавања. Нека тамо иде сваки, чије су очи вредне да издрже светлост највишу. А чије очи нису за то дорасле нека не сакате туђих дела, него нека преведу оно што је најсветлије, ако у народу њиховом има кога, који ће им труд накнадити. — Једном речи: нека самостални светли духови иду у најсветлију књижевну средсреду, а остали нека преводе.

Ово не би било ништа ново! Цео средњи век био је овако организован. Што год се није слагало са оним што је у Цариграду или Риму на свет изнесено то је било „јеретичко.“ И до пре мало времена Немци су изгледали науку само са стране. А скоро и данас Словени тако раде.

Па опет наука не пође назад, од како она одбаци општи латински језик, од како се њена бирократија распадати поче!

Ми смо и сами једном приликом ¹⁾ рекли, да су користи човечанства биле у делу увек међу собом везане, да напредак науке на једноме месту учинио је добра стотини околних места и да видело једнога места осветлило је стотину околних места.

Али смо ми с друге стране у разговору о „историји философије“ већ имали прилику јавно рећи и „да је септицизам и одбацивање ауторитета мајка данашњој просвети европској.“

И мислимо да у овоме нема ни мало противуречности. Нема је с тога, што у ствари „истина“ нити је привилегија једнога народа, ни места, ни времена:

¹⁾ „Научна светска скупштина.“ — Вила 1865. бр. 52.

даље с тога, што се мњења још једнако боре међу собом и у најсветлијој књижевности светској, и што и људи из највећих народа траже често у најдаљим местима природне облике којима ће оживити своју борбу за напредак.

Ми не ћемо да кажемо да се наука може провући без историјског свог развитака, да она долази на један мах. И за одбацавање каквога мњења мора већ бити нечега шта ће се одбацити! Што год више стаза можемо прегледати и поредити, све ћемо лакше моћи најправију изабрати.

Али баш за то се и не може скупити цела наука на једно место па да се одатле у мрвицама свету баца, него се мора окушавати у сваком стању, у свима приликама.

6.

Осим тога образовање, култура човештва данас више не значи оно исто што је значила у блажена времена немачке философије.

Код Хегла је човештво било везано за један избрани, највиши народ. И ако је у томе народу једна глава схватила највишу тајну „идеје“, онда је човештво већ пресрећно било. А данас не значи напредак човечанства само пењање на више, него и простирање у масу! Ово друго значи толико исто много као и оно прво, јер је ово тек гаранција, да ће се образованост човештва одржати, да не ће опет наступити ноћ, као што је наступала после најсјајнијих дана до сада, док се образованост само оне прве стране тицала, докле се само к њојзи обртала.

Али је сваки човек и сваки народ израз природе и околине своје, а ми смо већ такође спомињали и то, да је „реформација корисна онде где из потребе саме ниче, онде где се развија или на развијени сродни живот калами. А онде где јој тип народни на сусрет не излази, где већ ојачаног живота народног нема, где нема потпуне свести о историји својој да је на груди своје дочекује, ту се она не зове више реформација, него бујица, поплава...“¹⁾

Кад би се наука радила само на једном највишем месту, откуд би се она могла поделити и прилагодити свима приликама и свима крајевима? Ни најздравију младицу ми не можемо с поуздањем накаламити док добро не знамо дрво на које ћемо каламити.

Изучавати и познавати свој основ, па пресађивати само оно што је по њега ваљано, што је сродно из изображенога света, и само оно што се доиста лепо и потпуно развило, то је напредак изображености. А каламећи оно што није потпуно здраво или што је несродно, поједини ће крајеви и залуду радити и још сасушити воћку своју!

С тога је реч „народност“ на заставу изашла и код самих изображених људи, што су год више ови света прошли и већма разумели борбе у свету.

7.

Из природе човечанскога развитка можемо дакле извести овај закон:

Потпуне, остварене истине — чињенице или факти, то је историјско благо целог човечанства, и ко се с

¹⁾ „Свет хармоније.“ Прво предавање, говорено у Великој Школи

њима сложити не може за тога нема ни будућности, ни живота у човечанству. Али излагање ових чињеница, облике њихов, као и тражење нових, ваља да иде самоникло, према појединим приликама и потребама.

Разлика је дакле новог времена у књижевности од средњих векова у томе, што је пре био за читаве делове света један језик, а разни ауторитети, разна „сведочанства“ лична, дакле и разни факти. А сада разни језици и поједини слободни људи у сваком крају траже, налазе и примењују једне исте факте, корачајући тако на више к једној истој истини од које се зраци у разним бојама одбијају.

Примењивање историјских факата, или прерада, а не просто превођење туђих дела има две стране: једну врло мрачну а другу врло светлу.

Ако онај који „прерађује“ има у науци ужи поглед него што је писац којега прерађује, онда ће он осакатити књижевну вредност његова дела.

Ако ли пак има шири поглед, онда ће он делу које прерађује наћи нове и нове светле стране.

А због оне прве могућности не може се прерада одбацити, јер и сам развитак књижевности није ништа друго него слободна прерада појмова и факата које оставља један нараштај другоме.

Ми се можемо данас сачувати од многих погрешака у које су највећи људи безобзирце упадали. А можемо с тога што више средстава на руци имамо, што већи преглед имамо, што тако рећи на раменима њиним стојимо.

Махиниста код парне машине чини данас много

веће учине него што су сто Херкула чинити могли — и опет за то није он јачи човек од Херкула.

8.

Наука светска ни с чиме се не може тако добро поредити као са живим дрветом.

Корен се у дрвету почиње од различних засебних жилица. На врху свом постаје корен један и прелази у једно стабло. Овај општи облик стабла још се не губи у гранама, ал' оне су већ извиле се по својој потреби, постале самосталне. У лишћу се већ огледа потпуни самостални облик целог дрвета и ниједан листић није истоветан с другим.

Жилице у корену, то су поједини самостални крајеви у историји природној и друштвеној. Они теку са разних страна, али опет теже да се састану у једно. На врху корена састаје се потпуна природна наука. Хемија или физика не познаје ни особите прилике места ни времена, она се може учити на свакој шаци земље, и свуда је једна иста.

Психологија чини стабло. Свуда се може учити и свуда ваља да буде истоветна наука о осећању и о свести, из које се после развила логика а из ове математика. Чим би било ових стабала различних, одмах би дрво престало бити организам и постало би шибље.

Примењене друштвене науке вијугају сад свака на своју страну, тражећи самосталности и светлости.

Најпосле гомилице лишћа, то је већ уметност појединаца и извршење науке у животу.

Жилице и грање у једно су слика појединих књи-

живности које раде на једноме дрвету науке. Ко би хтео и жилице и грање све у једно да шљуби, не би ли и уништио красоту дрвету и смањио простор и храни његовој и плоду његову!

9.

Ето таква разграната изгледаће и мора изгледати наука и кад све истине у њој пресуђене буду.

А у томе пресуђивању главна је услуга коју чине мале књижевности великима у томе, што из даље гледајући њихову борбу виде је без страсти и предрасуда, па примајући се једне стране ову јачају и дају јој земљишта за развијање, тако као што и свесна публика јако помаже развијању доброга правца у књижевности. А кад десетину народа ради на књижевности, ту не може лако бити једностранога правца. Светлост данашњег доба може се рећи да је једино последица заједничког утицања и надметања, које се отпоче између француске, инглеске, немачке и осталих књижевности!

Наравно, у малој земљи ваља да буде топлога учешћа и слободе у књижевности, без високога педантизма. Мали се народ обично чуди блудњама великога. Оно што је код њега, то обично може бити само цвет из туђине. А да овако буде, томе помаже удруживање и народна слободњачка влада, јер ми смо већ напред видели да без овога нема ни опстанка књижевности.

И кад у народу једном дођу такве прилике које се понављају и код других великих, онда он својом бор-

бом већ утиче у „културу“ општу човечанску, онда и он као јединица захвата у коло општега тока светског.

10.

Ово је мерило и правац, кога ћемо се држати у излагању и оцени наше философске књижевности.

А колико имамо права да овај правац зовемо у једно нашим *народним* правцем? Ми ћемо навести једину грану образованости коју је народ са стране пресадио, навешћемо веру, па да видимо у неколико речи: да ли је сам народ по овоме правцу радио или није.

Овде нам у напред ваља рећи, да ми не верујемо оним славним философима, који веле да је вера основана на апсолутним формама, да она мора да је „искључива“ и да у њој нема развитка. Ми држимо да је ова искључивост само код научника богословских који ваде сву мудрост из онога „како је писано.“

Ми кажемо, на против, да вера нема за основ формулу него осећање и то осећање начела апсолутног, начела највишег, најсталнијег и најопштијег, и да се она по томе развија једнако, бесконачно, тражећи слике у којима ће се највећма овом осећању приближити.

Човек се из прва клањао свакој природној појави, сваком камену. После се клањао киповима у којима је оличавао природне појаве. Најпосле се клањао законима, и људима у чијем су животу били оличени ти закони.

Још Прокопије нам описује Словене иза Карпата на другоме, средњем ступњу овог развитка. Словени,

вели, обожавају бога који је саздао муњу и који је једини господар свију твари. Они му приносе волове и свакојаке жртве. Они не познају никакву судбину и не дају јој никакву власт над животом људским. Кад им се прикучи смрт или битка или кад су у болести, они чине завет своме богу и завет верно извршују чим се опасности избеже, јер мисле да их је тај завет избавио. Али они обожавају и реке, виле, и гомилу других божанства којима приносе жртве и гледају да им они прореку будућност...

Хелмолдо пише у дванаестоме веку: Осим многих божића, који владају пољем и шумама, весељем и жалашћу, Словени верују једнога бога, који влада у небу над свима другим и који као најсилнији ничим се другим не занима него само небесним стварима, а оставља управљање свих послова другим боговима који су под њиме, који су пород крви његове и који су тим важнији што су ближи богу богова....

Је ли хришћанство уништило ово веровање?

Није.

Оно је дошло са „свецима“ у место гомиле малих богова. Ови су свеци, наравно, били народу туђинци. С тога је он и — несвесно по самој природи — узео од њих само имена и дао та имена оним природним силама, од којих га ни хришћанска наука, онаква каква је до њега дошла, није ослободила. Народ је поред цркве као и пре певао врлине својих народних јунака. Па ако је и црква по новом духу и развитуку своме усвојила кога од отих јунака, народ га је поштовао и клањао му се као сили моралној. А и ово је било само онде где није било телеса ни „моштију“,

са којима су представници хришћанства трговину водили, проповедајући о њима као о простој физичкој снази, о телесноме леку!

Па кад је тадашње хришћанство осим „моштију“ донело народу анђеле и ђаволе, с каквим би правом оно и могло тражити да он остави своје виле, вештице, вукодлаке, змајеве и чуме?

Кад су хришћански свеци речима само подизали болеснике и са пет хлебова хранили хиљаде људи, за што ти свеци не би онда могли и управљати муњама и владати морем, за што не би делили благо по небу и молили богородицу да елементе уставља?

И кад се небу чине бденија за кишу, за што онда не би и додоле играле у лишћу и молиле бога за кишу!?

Врло је природно, да народ није ни имао права да баца своје облике ради туђих облика, јер ово не би ни био никакав развитак.

Ови се облици не дају отерати простим викањем на једно „сујевјерије“, а уношењем другогa наличнога, него чињеницама природне науке, помоћу којих чињеница одредиће се место тима облицима као природним песничким сликама оних осећања, која није народ умео друкчије да протумачи.

И преко свију тих сачуваних облика своје старе вере, ено борбе „за крст часни и сло оду златну“, ено јуначкога прегоревања, ено певања и поштовања својих јунака, ено кумства, ено славе, ено милостиње, ено послуживања најмањег госта, ено побратимства — — па код отих појава хоћемо ли рећи да народ није заиста пренео и пресадио најглавније чињенице

хришћанства: љубав, и поштовање божанске врлине у човеку, које је Христос проповедао; или ћемо тек сад у туђе сколастичке семинарије да се загњурамо, да народу „догматичко“, „право“, „учено“ хришћанство оберучке преносимо? . . .

У овоме мислимо да смо довољно означили главни поглед наш и правац у оцени наше философске књижевности и да смо довољно означили наше право на такав поглед.

ФИЛОСОФИЈА.

11.

Од како је човека тежио је он да позна и да ис-каже како стоји према свету око себе, да позна и да искаже стање унутрашњости своје, да позна и да ис-каже правила радње своје.

Прво је веровао у вери, друго је певао у песми, треће је изрицао у пословицама својим.

Али се вера оснива на туђем казивању, оснива се на „откровењу“ и предању; песма се оснива на тренутноме осећању, а пословица на тренутноме искуству. По овоме ниједно од овога трога још не чини науку.

Тек кад свест људска слободно истраживати почне како сталну свезу своју са спољашњим светом, тако и сталне свезе појединих осећаја својих и свезе појединих радња својих, улази она у предео науке.

Ове „свезе“ нису ништа друго до оно што је *опште* у више њих појава, јер то што је опште мора да ве-зује једну појаву за другу.

А шта је то „појава“?

Појава опет није ништа друго него осећање које у нама буде ствари покретом својим.

Уређен скуп оваквих осећања или оваквих појава чини наше знање.

А сталне свезе оваквих појединих појава у нашем знању зову се закони. Закони дакле чине науку.

Наука о оним законима, које је у обичноме животу приправљала вера, песма и пословица, називала се већим делом *философија*, јер „наука о законима унутрашњости људске и о свези њеној са спољашњим светом“, ¹⁾ то је у потпуноме смислу философија.

12.

Издајући философију у Срба ми бисмо радо започели од оних искрица које су се појавиле у вери народној, у богословским књигама, нарочито богомилским, у песмама, пословицама и обичајима. Али кров философије узак је за ово излагање и оно би премашило далеко изнад њега у излагање целокупности духа народног или у излагање историје народне образованости, јер тек у појам целокупне образованости улазе искрице живота с онаквим истим правом с каквим и дела научна.

Довољно ће бити да споменемо да је племе српско у вери, у песми, у пословицама заиста се развило јако и слободно, и да споменемо да је философија продужење књижевно оваквога развитка у народу, па нас онда не ће зачудити откуда у нас тако велики број

¹⁾ „Кратки преглед хармоније у свету. I. део. — 15.“

философијских књига према маденоме броју књига од остале науке.

И књижевност почиње онако исто као и трговина.

У почетку трговине бивају „ситничари.“ У њих има свачега што треба. Што већи развитак рада све се више одељују струке једна од друге. Најпосле се састају друштва, да разговарају о умној подели рада, да потпуне ону једну целину где је некада све стајало равноправно једно поред другог, јер је свему један газда био.

Нарочито је философија она наука која држи свезу међу наукама, која представља стабло у живоме дрвету науке, с тога се она и не појављује само као завршетак, као круна наукама, него њу налазимо и при почињању наука, где их све носи на недру своме.

13.

Одвојена философска књижевност наша почела се 1770 године. Она је почела практичним правцем, имајући пред очима масу народну. Она се у томе почетку своме појавила у јачини до које још ни данас није по други пут досегла.

Иза таквога почетка било је као иза народних усмених умотворина наших. Нашло се људи којима је све то „просто“ било. Они су хтели да се одену у црну одећу а високоученошћу да се заките.

То је друго доба, које можемо врло добро карактерисати као доба „високоучености.“

Ово доба имало је три мене.

У првој су мени Славено-Срби, који су се са свим

окренули били од масе народне, та је мена владала од 1807 до 1816 године.

После овога времена долази умор. Све је заћутало, док од 1832 не наступи нова „прелазна“ мена.

Језик првога доба опет се овде почиње повраћати. Али је ова мена или подражавање правцу првога доба или је покушавање да се пође заједно са стањем савремене књижевности светске. А ни прво ни друго не достиже се овде.

То је друга мена, мена прелаза.

Од 1848. године баца се философија наша у крило немачкој философији. У овој се тражи готова наука која је вековима рађена, и пошто међ свима системима философским у Немачкој „синтетизам“ излази као неки посредник, то се он и поче пресађивати.

А још од 1851. појавио се рад који се паштио да пресади код нас праву наследну немачку философију, да вршак анстракције у књижевност нашу унесе.

То је трећа мена високоученог доба у књижевности нашој, мена немачке философије.

У исто време, у време кулминације апсолутне немачке философије у нас, 1863 године, јавља се већ и натурализам, који са стране узима чињенице, а сам почиње да изводи из њих последице философијске.

Са овим почиње и треће доба, почиње права наука философска у нас.

14.

Ми ћемо овде да изложимо преглед целе философијске наше књижевности. А узећемо за проматрање само она дела у којима се буде казивало што

ново у нашој књижевности. Тако ћемо проговорити по неколико речи и о каквومه старијем делу, које бисмо данас са смехом дочекали и на страну бацили, и с друге стране прећи ћемо ћутом новија дела којима бисмо поклонили неколико пажње да су изашла у старије доба, да се то јест нису још при рођају преживела.

I. ДОБА, ПРАКТИЧНИ ПРАВАЦ.

Доситије Обрадовић, почињући од 1770, па до 1811 написао:

Живот и прикљученија.

Писма Доситеја Обрадовића.

Езопове и прочих разних баснотворцев басне.

Совјети здраваго разума.

Етика, или философија морална по системи професора Соаве.

Собраније разних правоучителних вештеј на ползу и увеселеније.

Собранија други део, Мезимац.

Христоитија, сирјеч благи обичаји и венац од Алфавита.

Првенац. Ижица или Доситејева буквица.

Писма домаћа.

II. ДОБА, ВИСОКОУЧЕНОСТ.

ПРВА МЕНА, СЛАВЕНО-СРБИ.

П. Јулинац. Руководство к чесности и правости. 1777.

Итика, јерополитика или философија правоучителнаја, превод с руског. 1784.

Д. Николајевић Дарвар. Благонравије или књи-
жица ко украсенију нравов. — Превод с грчкога.
1786.

Ст. Раич. Расузденије о недостатције воспитанија,
на искуству основано. 1794. — Кратка наука о души
човеческој, од Кампе. 1808.

Јефрем Лазаровић. Моралнаја философија, јеже
јест: правоучителноје љубомудрије. 1807. — Собра-
није моралних вештеј. 1809.

Никола Шимич. Логика сербскога јазика на гла-
голанију у две части произведена. 1808.

Павел Соларич. Улог ума чловјеческог у малену,
либо кратко представленије онога што ум свим љу-
дима повељава. С немецког. 1808. — Јоан Георги
Цимерман, краљевско-великобритански особе врач у
Ановери: о саности 1809. — Сверх воспитанија к чо-
векољубију. 1809.

Георгије от Бечкеречки. Философическа наука пре-
ведена с немецког језика. 1809.

Јоан Берич. Педагогија и методика за учитеље.
1816.

Петар Стојшич. Должности чловјека из разних
иностраних изданиј собранија и во једино тјело са-
ставленија за славено-сербски свјет. 1816.

Ур. Максимовић. Осмотренија јестества или по-
знаније и љубов творца из осмотренија созданих тва-
реј. С немецког. 1821.

Осим ових остало је у рукопису:

Јоан Миоковић. О сујеверију.

Соларић. Расузденија о разних предметах. Опит
о чловјеку.

Д. Тирол. Прави смисао системе природе, по Ел-вечијару, дело филозофическо. — Обшча основополо-женија и морална поученија к мудрости живљења.

Мојсије Игњатовић. Педагогија. — Гелертове „мо-ралне прелекције“.

Аврам Мразовић. Метафизика на славјанском јазиције.

Спир. Алексијевић. Руководство човјеческог жи-вота, превод Честерфилда.

ДРУГА МЕНА, ПРЕЛАЗ.

Тодор Павловић. О обхожденију с људима од ба-рона Адолфа Книге. 1813.

Субота Младеновић.

Јован Стеић. Сабор истине и науке. 1832. — За-баве за разум и срце. 1836.

Јован Филиповић. Философија права. 1839.

Јаков Живановић. Цицерона тускуланска испита-нија. 1842.

Сава Поцовић. Крин или морална поученија у 20. писама мудраца Сенеке. 1842.

Петар Радовановић. Кратко сочиненије антропо-логије или наука о човеку и т. д. 1844.

Урош Миланковић. Просвета човека и образова-није јестества. 1847. — Наше време, написао Свето-љубац 1847. — (На немачком језику, Weltorganismus, oder Polar-systeme der Natur, mit der Kritik der Einheit über das Un-vereinbare. 1841.)

Евстатије Михаиловић. Здрави разум или разсуж-

денија о битију божијем, стању човјеческом, души и њеном безсмртију. 1848.

Григорије Лазиф. Марка Тулија Цицерона књига о дужностима. 1854.

ТРЕЋА МЕНА, НЕМАЧКА ФИЛОСОФИЈА.

Константин Бранковић. Вилхелма Траугота Круга, негд. проф. мудрословија при свеуч. липск. основно мудрословије, србски за првогодишње слушатеље мудрословија у лицеуму књаж. србског. 1849. — Мислословље или логика за младеж, у кратко. 1849. — Мислословље... пространо. 1851. — Осим тога у рукопису: психологија, и педагогија.

Михаил Христифор Ристић. Система целокупне философије: 1, енциклопедија и методологија философије. — 2, основна философија. — 3, психологија емпирична. — 4, логика. — 5, метафизика. — 6, естетика. — 7, аретологија. — 8, дицеологија. — 9, евсвинологија или етикотеологија. — 10, историја философије. — 1858—1861.

Димитрије Матић. Начела умног државног права. 1851. — Историја филозофије, по Швеглеру. 1865.

Јован Андријевић. Одломци естетични. 1863.

Алимаије Васиљевић. Кратки преглед Хеглове философије. 1864. — Критике.

Јован Бјеоградац. Црква и држава. 1861. — Мисли о положају и будућности народа србског. 1866.

Ференција. Поједине лекције. 1866.

Јован Хаџић. Превод Менделсона о бесмртију душе. 1866.

III. ДОБА. ПРИРОДНИ ПРАВАЦ.

Владимир Јовановић. О саставу и животу растиња.
— Климатологија. 1864. — Наш народни положај.
Наше народно уздање. 1867.

Димитрије Матић. Наука о васпитавању. I. део
1866. II. део 1867.

ПРВО ДОБА.

ПРАКТИЧНИ ПРАВАЦ.

15.

Први појав и то светао појав у нашој философској књижевности био је Димитрије Обрадовић, или по калуђерском имену *Доситије*.

У првих је писаца значајно, да им се из живота може видети и разумети цела њихова борба. Тако и код Доситија живот његов и философија његова са свим попуњују једно друго.

И кад све књиге његове већ заборављене буду, остаће увек као драгоценост у књижевности српској прва и друга књига његова, у којима је свој живот описао.

Око 1739. године родио се Доситије у Чакову, у Банату. Чаково је местанце које је у себе сместило и заокружило читав свој свет, местанце поштенога и готово рећи *идилскога* грађанства.

Губитак једног грађанина у таквоме месту значи толико исто као и губитак једнога члана у породици.

Дете које остаје без оца свога не остаје без успомене његове која живи у грађанству, у саграђанима очевим.

Таква успомена живела је и за Доситија и крепила га је, јер је он још од малена остао без оца.

Око десете године умре му и мати. Умре му и сестра коју је љубио... Од тада се почиње нови живот за Доситија који је почео гледати сроднике само у широком свету.

Још за живота мајчина пошао је у школу. Учио је из старог подераног буквара, ал' је ипак доживео ту радост да му сам учитељ, „мештер“ поклони нов часловац. Живот утисака спољашњих, или симпатична страна, била му је већ онда тако јако развијена, да је одмах у плач ударао чим су које дете повалили да бију.

У цркви се сакривао у олтар па до свршетка службе читао „казанија“ на влашком језику. Попови га псују што „квари“ црквене књиге — али он научи на памет „прологе“, па иде те их прича мајсторима и момцима кад шију.

Природна је ствар, да није ни мало разликовао уживање које он има када чита патњу чију од стања оне особе чију патњу чита... па науми да се и сам посвети, жалећи што нема и сада оних старих мучитеља хришћанских!

Није му детињска памет разазнавала, да патњу само уверење освећује, да њу само нужда правда; него је тражио патњу из појетичности, из сањарије романтичке, па је премишљао како би Банат много

срећнији био да је пун пустињака, него што је пун села, вароши и градова.

Бадава га је тетак Никола саветовао да је права светиња: да човек праведно и поштено у својој кући живи и да се деца не одричу родитеља. Доситије нашао је у еванђељу да се ваља одрицати света, рода и родитеља, не разбирајући кад се ово ваља, за што се ваља и у колико се ваља.

У њега се пробудила читањем прва клица напредњачка која тражи нови живот, тражи велика дела, тражи одликовање, а — што она не зна пута којим се иде до праве светлости и величине, томе није крива она него околности око ње.

Кад је чуо од некога калуђера Дечанца да у Турској има планина, пећина и пустиња, ха то ти је моје место! викнуо сам, вели. А, блажена турска земља где има таквих пустиња које људи својим гресима не скрнавe, ту ти се човек ласно може посветити! Ваљада је бог ту земљу благословио, те само у њој има пустиња!

И дигне се да бега тамо. Приче су му биле узбуњиле тихи свет његове околине. Али га тетак стигне. Сада Дечанац при чаши вина стане причати беде калуђерске, како су дошли у омразу свету и вилајету купећи Турцима новце, и причати остале прилике које су јамачно и учиниле, те је народ прогласио да је онај несрећан који се на путу сретне са калуђером.

Али је Доситије и ту мислио, да то бог пушта искушење на њега. Милост и љубав његова поочима учинила му се као „пристрастије“ овога света, које одвлачи човека од бога. Уображени светли свет са-

вршено је владао њиме, и кад му се о срећи породичној споменуло подвикује он: кога оженити? мене? сачувај Боже! боље сто пута да ме каква свирепа лавица или мечка noktима својим на парчета растргне!

Кад нестане Дечанца појави се у Чакову грчки даскало. Ето опет прилике Доситију да до нове светлости дође. Он се одмах помеша међу грчку децу и како лепо прича усхићење своје кад је почео изговарати: алфа, вита, гама, делта сву ноћ је ону сачувао како већ шета у димлијама . . . ал' у јутру дођу код њега два девера из старе школе, одведу га тамо, а учитељ викне „положи!“ те му ударе шест удараца, а он до боље прилике заборави на грчки језик.

Одведу га већ и у Темишвар и даду га капамаџији да учи шити. Годину и по ту је продевао иглом и опет читао недељом псалтире. Али није било више оног утицаја ког је само Чаково у њему будити могло. Његови темишварски „камаради“ нису хтели да слушају свете приповетке!

Међу тим о ручку једном чује и владикау како говори да треба јести месо, јер га је и Христос јео; како говори, да ни монах, коме се трбух прилепио за леђа, не би ваљало да излази пред магнетске женске очи, а камо ли владике; како женскињу ваља да благодаримо на животу нашем, како је брак света ствар и како је у тој светињи достојанство женско; како је врлина тећи благо и на добро га употребљавати; како калуђери живе о туђем трошку и како би ваљало манастире у школе обрнути разговор, у коме је изложио Доситије кратко и живо своје рођено убеђење. После овога разговора ишао је већ Доситије у цркву

на свако венчање, радујући се животу и његовоме позиву.

Али се тежња његова за великим није могла сачувати у капамацилуку. На њега наиђе ново искушење. Неки калфа Фрушкогорац каже му да се може у Фрушкој посветити и чуда чинити. Ова чуда заманише сада самољубље Доситију. Он се договори са својим другом Чаковцем, слажу газдарицу да хоће рибу да лове, спреме три грошића за хлеб — па хајд' у Опово. Онда му је било 14 година.

Под Сланкаменом продаду часловац да би се преко Дунава превести могли. Тако дођу у лепу китнасту долиницу оповску, која очара бујношћу својом чедо банатске прашне равнице; она се Доситију учини рај.

У Опову га прими игуман за свога ђака. На столу код њега нађе „зборник, часловац, псалтир, месецослов, каноник, полустав, требник, алфавит духовни... ето се нађе сада Доситије у пећини „велике литературе“ и кад види велику неку књижевину „житија свих светих“, ха! помисли, ово је за мене! Ту је нада том књигом вас дан горко плакао. Међу тим је о ручку у трапезарији читао калуђерима, а игуман га већ почео свуда водити и хвалити се њиме.

Сада почне Доситије по дан и два хлеба и воде не кушати, сакрије се на таван па све метанише и челом у земљу удара док му се не би завртео мозак. Четвртога дана овога поста задрхтала би му колена, осећао би јаки бол у утроби и падао би у несвестицу.... а једио би се што није могао бар седми дан дочекати тако!

На велики четвртак зађаконе га у Карловцима. Сад је служио у цркви непрестано. Разгласи се већ да је светац и да чуда чини. И опет се, као што сам вели, за младу чељад усрдније молио него за бабе.

Али у житијама почне налазити да су многи и добро јели и опет се посветили почне се колеба-ти у њему се роди жеља за даљим учењем. Латински језик, вели, то је језик! А ја бедни дурак ни речи не знам! Квис, квод, квомодо! уби, убиквис, убикункве: то је звечало у мојим ушима слађе него сирињско певање, па ништа од свега тога не знати! Боље би било да се нисам на свет ни родио. Изгубе ти моја житија све поштење, од тога с богом Опово и сва твоја красота! Где учења нема ни латинског језика, ту нема ни живота!

И сами игуман његов беше права класичка особа. У њему је оличен био свети „здрави разум“ српскога народа. Он је саветом својим много учинио за развита-так Доситијев.

Још при мучењу Доситијевом говорио му је, да кад постане калуђер не ће имати кад ни да дочека док се месо испече; да је време светињичења прошло, и да је сва светиња поштеним човеком бити; да они који много читају мало посте; да су сад још много бољи црквени пастири него некада, јер се сад не инате толико; да у данашњи дан ко се год за свеца издаје или је каква лажа или „фантазира“; да ваља тражити учење а не беспосличење; да је вреднији млади Рајић него четири васељенска патријара; да је калуђерска сва наука данас у томе, да познаду колико је ком вину или шљивовици година; да је он

слушао имена науке и философије и да држи да оне морају бити врло корисне, велике и славне; да само они вичу на науку и њен разум који налазе срећу у чанку и бокалу; да би ваљало од манастира градити школе и да је боље бити у селу учитељ него у Опову калуђер

Тај игуман био је родом из београдске околине.

По смрти разборитога игумна и Доситију већ не беше драго у манастиру. Не само на јави него и у сну, вели, ништа му већ није било на уму и у срцу него велике библиотеке, академије, школе, учитељи где разне науке предају и вредни ученици где мед мудрости купе.

Без „с богом остај“ крене се из манастира са неким ђаком из Хрватске, и то у плаветним чакширама, у долами и црвеним хајдучким опанцима.

Близу Пакраца наиђу на неко сеоско весеље, уђу да „заишту воде“; а они им се зарадују и изнесу им вина. Мало час седне спрам њих нека велика „ђачина“ и кад им чује разговор, пребаци им да су „шизматичи“. Нисам ја шизматик, одговори му Доситије, него православни хришћанин и бољи од тебе! Стану се препирати о првенству папе и патријара. Али је ђачина наишао на мајстора од струке, па наставши се у сијасету окупи мешати латински, те уза сваку реч „пробо мајорем, него минорем“. —

Гости разумеваху латински толико исто колико и Доситије, па почеше овоме да држе страну. А ђак дође у ватру, стане претити да ће послати шизматика везана у Пожегу док ти нашег Латинца свати

на поље не изгурају, а Доситија као госта из даљине задрже и почасте.

То му је била прва књижевничка победа.

Ал' у Загребу наиђе већ и на друго искушење. Науми да у влашком колегијуму учи диачки (латински) док прилику не нађе да у Русију оде. Али му овде понуде издржавање и предложи му унијатство... А зар сте ви унијати? ужасне се Доситије, па бежи на поље не осврћући се на понуду да бар о ручку ту остане. Све су, вели, колена под њим дрхтала.

Од некога слушаоца философије, код кога је Доситије на стану био, почне учити латински и лако му је ишло јер је влашки добро знао. Ту се намери већ и на свештеника који ће га повести у Берманију да се учи... али, други неко даде владици мало више дуката, а пут се поквари свештенику па тако и Доситију!

Сад се упути у Далмацију да учитељујући спреми новаца себи, па је ишао преко Велебита својој новој мети, све певајући, да се горе и долине разлежу. Још да се, вели, нисам гдегде пастирских паса плашио, чинило би ми се као да на пегазу, велсфронтину коњу јашем!

16.

Од сада се почиње ново доба у Доситијевом животу. Као што се до сада огледао у његовом животу цео живот онога времена, тако је од сад у животу му оличен онај правац, који је данас „уједињена омладина“ изнеда на своју заставу — он је почео да учећи себе учи друге.

При цркви Св. Ђурђа пред градом Книном стане учити децу. А међу тим од честитих далматинских свештеника учио је и сам најнужније и најлепше, као што вели, у животу лекције, лекције непритворности, љубазности, чистога срца и добре нарави. Оно су прави свеци, вели, а нити знају нити мисле да су!

После три године учитељевања крене се доцније на пут у Св. Гору. Чуо је да има тамо неки славни учитељ. Али га болест морска заустави у Боци которској и ту близу ње у селу Маинама запопи га црногорски владика.

За тим је учитељевао Доситије у Голубићу, па га одатле куга отера у Косово до некога свештеника.

Ту се почиње први његов књижевнички посао. Значајно је, да је исти онај оповски светац написао прву своју књижицу само на жељу попове Ђерке.

Све оно, што сам, вели, за се био преписао из беседа златоустових, преведем „на просто“, и да бих учинио да оној прекрасној девици читање тога буде пријатније, расположим то на главе, почињући сваку по азбуци. Она је то тако радо читала и тиме се толико радовала колико да је сву мудрост Соломонову у она два три табака имала. То су други с великом молбом од ње просили и преписивали, те тако се разнесе и расплоди по свој Далмацији под именом „Доситијеве буквице.“

Из Далмације се упути Доситије морем у Крф. Ал' људи око њега говоре ново-грчки, а он једва нешто талијански знаде. Слушао бих, вели, с великом пажњом, не бих ли најмање штогод разумео, — нигде ништа! никада до века, помислим у себи, не научих ја

овога језика. Што је ситно ситно, преко сваке мере и разлога. Просипљу им се речи из уста као суште просо; нити се могах довољно начудити како се они могу међу собом разумевати!

У Крфу заспи пред неким женским манастиром. Кад се пробуди, оно гомила женскога света око њега. Госпођа га препоручи неком попу, а овај му нађе учитеља за грчки језик. Ходајући тако по манастирима Доситије је имао прилике упознати и грчке калуђере. Али је он и међ њима чувао достојанство своје.

У Мореји, у Патрасу позна између двадесет калуђера који „на мошти“ просе и онога Дечанца што је некада уз њега од куће побегао био, како, вели, по цркви кашље и циганчи...

За тим у Вилиндару нађе неколико Србаља који се на век с Бугарима инате и не могу да се погоде чиј је манастир. Свуда један исти карактер калуђерски.

У Смирни већ нађе на неког славног учитеља Јеротија. У његовој школи живео је срећан три године дана. Јеротије живео је заједно са питомцима својим, налик на некадање грчке философе, и био је са свим сродан Доситијевим новим мислима. За „чудотворне“ иконе питао би одмах: стоје ли саме собом на ваздуху или су приковане, прилепљене за зид, или о клин обешене.....

Из Смирне дође Доситије међу Арбанасе у Хормово. Он је пун заноса кад о арбанаским дивотама говори, о земљи коју је касније Бајрон онако лепо опевао.

Доситије научи арбанаски и на велико чудо Арбанаса стане и писати овим језиком и то први од њих.

У то баш време изиђе на глас у Црној Гори Шћепан Мали. И у Арбанаској се заваде племена, а Доситије оде у Крф.

У Крфу слушао је на ново филолошка изјашњавања ритора и појета грчких. Сад опет продужи и латински језик и његове писце.

Пробави опет мало времена у Млецима, у Задру, у Скрадину па отиде у Беч преко Трста.

Ал' сад опет немачки ни мало не зна! Изиђе у Бечу пред митрополита који се онда у Бечу деси. А како је било око ручка то га овај испује и истера из трапезарије.

И опет Доситије није нигде сам сстао. Он пробави у Бечу 7 година учећи друге а учећи себе и у француском и латинском језику. Латински учитељ у једно му је предавао и логику и метафизику.

Сав град Беч, вели, чинио ми се мој. Сви славуји у Аугартену, у пролеће, и кад бих ја сам ту био, певали би колико да су највећа господа у њему.

Такој природи лако је среће наћи. Што сам знао, каже и он сам, другима сам предавао; што пак нисам знао, од других сам примао и учио. А ово је свагда била највиша намера и свагдањи нишан мога ходања по свету, које неки из њихове високе милости скитањем називати удостојавају.

Из Беча оде Доситије у Модру, где је слушао поред својих питомаца Баумајстерову философију.

Одатле, после 20. година, сврати опет у Банат. Али ту затече само мртве успомене. Породица његова није већ била само у Банату — он је њу по белом свету раширио био далеко, врло далеко...

И опет се дигне у Трст. А из Трста, учећи неког архимандрита, обиђе месојеђе у Млеткама, па сва места изображености талијанске, као Болоњу, Фиоренцу и т. д. И ходио је са неким капетаном од лађе у Корзику, Сицилију и до острва Хијоса. Овде стече новаца учећи децу, и оде у Цариград.

Из Цариграда га куга отера, те се намери на лађу за Галац и у лађи на некаквога прелата пољскога. Кад ноћу наиђе бура на њих, а прелат га гони да се моли богу.

А што ћу ја с богом говорити, вели му Доситије, зар је бог као човек. Он боље види и познаје што је у срцу моме него ја исти.

А није ли ти жао да те рибе изеду? пита га прелат.

Шта га сам ја риба изео... које чудо да и оне мене један пут изеду!

Али су рибе за човека створене, а човек није за рибе....

Ако се овде утопимо, одговара му наш философ, онда ћемо бити баш за рибе и за морске раке. Душа моја знам да није за њих... то ми је доста знати.

У овоме се огледа већ цео развитак Доситијев. Овако може говорити само природно уверење наспрам наученога формализма!

У Јашу се позна Доситије са владиком који му повери сроднике своје на успитавање. С њима је у Хали записао се у каталог университета и ту код проф. Еберхарда слушао „философију, естетику и натуралну теологију“.

Гледајући, вели, какве се овде књиге сваки дан састављају, пишу и на свет издају, жалост нападаше

на мене кад бих год помислио како код нас вичу: дај нам књиге из Русије! А какве књиге? За оне које се ту преводе с учених језика ни каталога нема! Размишљајући непрестано о овим стварима опоменем се још у Далмацији зачете жеље и намере, да је крајње потребе и нужде дело на општем народном језику што написати и издати. Ја сам чисто пред очима имао какву су буру и метавицу на себе сви они привлачили који су се усудили најпре и најпре подобна представљења народу чинити (т. ј. реформатори), но мора се кадгод ко један пут наћи! Хајде у име божије нека се почне... —

Из Хале отиде Доситије на липиски универзитет где је слушао физику од неког проф. Борна. Овде је почео издавати мали спис о „прикљученијама“ својим, при коме је, како вели, две намере имао: прво, да покаже бескорисност манастира у друштву — наравно у слободном друштву — кад су калуђери нижи од друштва самог, а друго, да покаже велику нужду науке.

Бавећи се и француском књижевношћу зажели да види и етнографске услове њене. Чигати и слушати, вели, и имати у рукама књиге ових народа а не попознавати их, то би за ме толико значило колико у мраку живети.

Пође у Франфурат, па преко Страсбурга те у Париз. Ту пробави три недеље. Било је још време Луја шеснаестог. Зачудило га је где у Лувру има одељака посвећених науци и вештини. Ево људи на свету! вели, где цареви своје дворове књигама, мудрости и наукама дају и посвећују! — До душе то једно и било је

добро код француских краљева, што су прибирали око себе књижевнике и уметнике, да би им ови колико толико спасли име у валима опште покварености.

Најпосле такне Доситије и у Инглиску. Али ево нове беде, где и старо и младо, жена и дете, све ти то инглиски говори, нити им можеш разабрати шта ти људи мисле шта ли хоће! — И опет улазећи у Лондон поредио је он некадањи пут свој бежећи по Банату и Срему са овим сада и чинило му се као да је „римски диктатор“. Овде одмах већ спомиње Адизона, Свифта — хуманске философе — и Попа — песника.

Почне учити инглиски. При том почињају, вели, чисто ми се кожа узме јежити и длаке на мени уз гору дизати, али загазио сам, хајд' напред!

За три месеца потроши све што је имао. Али га звезда његова никад остављала није. Баш при поласку одведе га негде учитељ на ручак, а ту га и зауставе са свим ради грчкога језика. Од мене је сад зависило, вели, да сам хтео за живота остати у Инглитери. Ал' га је вукла силна жеља да још који лист изда на своме матерњем језику. Праштање његово из Лондона и писма од успомене која су једно другом давали, то је била права светковина.

Истина да је „прикљученија“ своја штампао само у 300 комада па и од њих једва педесетину по трговцима које куда растурио, али то га није збунило. На место, вели, што би желео да остане после мене неколико марјаша и грошића, волим да што написано остане.

А и књиге су му расле у цени сваким даном. 1794

године јављају му да људи не дају ни „петака“ за Бансн. 1803. године ишту их већ и по 10 форината.

Нашао се по гдекоји и озлојеђен на нови правац његов, стао му претити, да и осим њега има у народу нашем учених људи, који кад шчепају против њега перо хоће му угријати уши Али се Доситије не плаши никога; он може, вели, и у сред Италије и Англије као год у сред Баната и Далмације заслуживати што му је нужно!

Тако је сада штампајући књиге своје и дајући лекције деци и девојкама боравио у Бечу, Липиску и Трсту. Љубав једног његовог поштовача Србина из Русије учини те обиђе за то време и Пољску, Белу Русију, Лифландску и Курландску. Али на своју постојбину никад није заборављао. Кад би, вели, слатким, слободним миле наше Србије матере ваздухом где било дисати почео, то би за мене на земљи блаженство било . . . још уз то једно лепо училиште . . . и макар и малена штампарија . . .

И сам је давао своје књиге и нудио људе да се удружују да их распродају и где буде највећа потреба и прилика да лепу какву учионицу оснују.

А кад се појави српски устанак 1804 године, он је писао пријатељима и будио их да пошљу коју хиљаду форината у зајам Србима „који сада за род и отечество благополучно војују.“ Писали су, вели, и овде, и ишту помоћ с колико ко може новаца у зајам, и овде се на томе ради и ја сам дао полак од свега што имам: четири стотине форината.

Већ 1805 г. били су „у великом благонадеждију о најбоље љубиме наше Србије премењенију.“ А на

скоро за тим видимо Доситија настањена у Београду, где као управитељ просвете отвара прву велику школу српску, у којој је школи и Вук ђаче био.

Београд хвали он као место неописане лепоте и красоте. Како сам дошао, вели, у овај ваздух, почео сам се обнављати... Хе, моја браћо! како ми се цели живот кратак чини док смедеревске нисам видео пределе!

У Београду је купио дом „за штампарију“, коју је мислио подићи чим се мир поврати. У авлији му наоколо лепе засађене, а у врту лозе, воће, руже, зелен... јагањци по авлији скачу, лепе цветају, деца се по њима играју... а он седи на „егзаменту“ деце и одраслих момчића које тек сада крштавају.

Тако се настанила једном та тако нестална, особеначка и опет у друштву тако тиха и прилагодљива природа.

Ту је он задовољно склопио очи. Само ћу, вели, молити браћу и пријатеље да ме код хајдучке закопају чесме. Ова је чесма у кошутњаку топчидерском.

У старости је и сам имао по гдекоји адет калуђерски, јер је писао „молебнo, умиљено, улагивателно и ласкателно“ за које аковче бермета. Али то је с пуним правом могао он који је толику љубав у околини својој изазивао. Кад се враћао из Беча хтедну на путу да га угосте неки од наших трговаца, али им га преотме неки непознати грађанин. У јутру оду да га потраже, ал' газда сам чисти чизме своме госту и ако има својих слугу. Он је некада послуживао Доситија, па је хтео да покаже да се не каје и не стиди што га је служио!

Може ко мислити, вели Доситије сам о себи, какву сам ја тајну имао те да толико много пријатеља и добрих људи нађем.... никакву тајну на свету! но простим, природним путем ту сам долазио. Људи добрих и благих свуд има много; само да човек са своје стране гледа да је поштен, некористољубив, добар и разуман и по овоме да се с људима влада, пак онда они који су умерено добри, њему ће бити са свим добри.

Ово је слика изображенога живота људског који тек у будућности долази. Само су филолози и успитачи још сада у таквом стању, да могу бити пријатељи целоме свету, наравно и они само тако, ако нису помешани у питања државна или народно-религиозна.

Ми се оволико задржавамо око живота Доситијева, једно што је он сам по себи једна читава философија, а друго, што се у њему огледа цело стање и цело земљиште наше философске књижевности, те се тако при излагању осталих писаца не ћемо морати повраћати на земљиште које нам је познато.

И осим тога огледа се овде готово рећи развитак целога човечанства. Ми видимо овде у почетку вољу узбуђену сликама светлим. У „жителијама“ има једно добро, а то је уздизање божанске врлине у човеку, али у њима нема појма о томе шта је то врлина — и ми видимо човека засењена светлошћу где иде мучно и пребија се све даље и даље тражећи истинско стварно достижење светлости!

17.

После књиге Доситијеве у којој је описао себе највећу вредност имају његове *Басне*. У њима је врло

добро измешана забава са поуком. Кратке сентенције, ако би оне уз басне пришивене биле, не би много помогле, јер ми прескачемо преко њих летице. У Доситија је пак та добра страна што он размишља о причи свакој. У томе размишљању пријатноме он се већ дотиче свих питања која се у даљим књигама разлажу.

У „Совјетима здраваго разума“ изложена је главна вера његова. Ту долазе по реду у чланку о „љубави“ мисли о друштву, пак у „писму“ о вери и писању, после у говору о „злу“ вешто се и дивно цртају зла, и у чланку о „добродетељи“ тумаче се врлине ал' не тако као у прошлом чланку.

У ове прве четири књиге све је већ јасно обележено. Оне касније чине им само поговор и утврђивање.

У „Етици“ је превод францускога писца, али је овај превод, толико колико се могло, удесио Доситије према народној потреби, поткрепљујући теорију увек примерима.

У „Собранијама разних вешти“, у I. делу најслабији су списи, највише су преводи. Овде је у неколико уплив школе романтичне у Немачкој. Аллегорије од слабе су користи, јер њине велике речи хладно прозује и поред ученога уха. Између њих најбољи је овде „Пут у Вавилон.“ У овом делу има још преведена комедија једна о пријатељству и неколике занимљиве приповетке из источнога живота. Остале теоричне ствари површне су и идеалисане на форму месечине.

У II. делу долазе опет занимљивија питања. Ту

се Доситије повраћа на народни говор у књижевности. Говори о наукама, где нарочито буди осећање за њих, али не иде им на извор, не иде на потребе човечанске и државне. И овде су чланци редом са „повјестима“ измешани, да не би уморили читаоца. Ту је и говор његов при отварању велике школе у Београду. Ту се баца и на теоричко питање о „ма- хини“; говори о појединим страстима; о успитању; о историји, где опомиње на критичко читање; о задовољству као покретачу у животу; о дружењу; о јунаштву, и најпосле о томе, како има гледишта разних од којих свако може бити истинито.

Ово је било последње дело Доситијево.

„Христоитија“ је издана после смрти Доситијеве са неким сентименталним предговором (1826). У њој су савети младежи о понашању, о „етикети.“

„Буквица“, то му је прво дело. Ово је као неки лексикон од изрека. Али су речи почетне врло случајно везане за ствари, види се да је превод.

„Писма“, издана најпре 1829 а после удвојено пунија тек 1845 г. Она су му чеда тренутка и пуна веселости, и ако само опомиње познанике да му не пишу о стварима где нема друге профити него 8 новчића мање у кеси. Највећма је старост његова у њима нацртана.

18.

Од писаца пре себе спомиње Доситије Жефаровића, са његовим словенским стиховима; Захарију Орфелина; Вујановског и његове разговоре; Рајића, „предраго и пречестно име“; Текелију, с анђеоском његовом ревношћу; Терлаића, са „славенским кра-

споречијем“; Стојковића, са физиком и писмима; Јуришића из Крима; Божицара Подгоричанина што је подигао у Млецима штампарију.

Али је поред њих српска књижевност спавала тешким сном. А практични живи поглед Доситијев чинио га је реформатором целе српске књижевности.

Колико се он борити морао са самим помислом, да прост српски језик штампан у књигу уђе!

Аутономни, демократски дух новог доба није остао сакривен Доситију. У садање време, вели, сви се народи силе да свој дијалекат у савршеност доведу, дело врло корисно! Јер кад учени људи мисли своје на општем целог народа језику пишу, онда свет учења не остаје само при онима који разумевају стари књижевни језик, но простире се и достиже и до сељана, предајући се најпростијем народу и чобанима, само ако знају читати. А колико је ласно на свом језику научити читати! Ко ме ли се не ће милити мало труда предузети, да научи читати. — Знам да ми може ко на против рећи, да ако почнемо на простом дијалекту писати, стари ће се језик у немарност довести, пак мало по мало изгубити. Одговарам: која је нама корист од једнога језика кога у целом народу од десет хиљада једва један како ваља разуме и који је туђ матери мојој и сестрама!..

Али су противници његови и на ово имали спремијен одговор. Они су упућивали људе који не знају њиховог језика „нека науче.“ Нека науче... вели Доситије, то је ласно рећи, али није учинити. Колико је оних који имају време и способ научити стари књижевни језик? Врло мало! А општи прости дијалекат

сви знају, и на њему сви, који само знају читати, могу разум свој просветити, срце учинити бољим, и нарави украсити. Језик има цене од користи коју узрочи. А који може више користити, него општи, целога народа језик?

За што је друго бог дао разум, расуду и слободну вољу, него да може расудити, распознати и изабрати оно што је боље!

Ваља да представимо себи каква је то светла мисао у први мах бити морала, кад је Доситије погледао на крајеве, које је рођеним стопама својим измерио, па погледавши тако запитао: ко не зна да житељи црногорски, далматински, херцеговачки, босански, србијански, хрватски (кромје мужа), славонијски сремски, бачки и банатски (осим Влаха) једним истим језиком говоре!?

И још у оно време показао је Доситије у писању више либералности него многи наши савременици, при свем том што је одрастао са црквеним књигама, и што све што је читао, читао је само на туђем језику, што дакле средстава много на руци није имао. Ја у мојем писању, вели, само сам на наш чист изговор мотрио, „јер“ велики и мали (дебели и танки јер), то је мени све једно било, знајући да Срби што их је год, „пут“ не изговарају „пућ“... А изреке која би звечала на јери (ы) у нас нема!

Доситије је био савршено уверен у своју ствар. Мени је, вели, довољно утехе дајући пример ученима мога народа да српски почињу на штампу што добро издавати; штета да толики многобројни народ остаје

без књига на свом језику у време у које наука близу нас сија као небесно сунце!

19.

Језиком у науци својој излази већ Доситије напред као какав исполин.

Али главна идеја, која га је из крила породичног измамила, била је црква. И главна идеја, која му је перо у руке умамљивала, била је реформација цркве.

За том је реформацијом Доситије уздисао не из сујете, не из увреде, не из моде, не из леденога кверског срца, него из топлога уверења, из сопственога искуства, из свакидашње историје живота свога.

Он је тежио да одели веру у клици својој од вере историјски развијене. О људи, вели, што вас је год на свету! Докле ће се којекаквих пустињика и монаха закони за цркву држати?

Новаковић помиње у својој „Историји српске књижевности“ ¹⁾ да и прекидање Доситијево са језиком црквеним било је природно чим је он „прекинуо све свезе са старим правцем црквене просвете и књижевности“ у нас.

Доиста, да Доситије није и сам прошао све мене и облике верозаконске занесености, тешко да би могао прекинути са икојим правцем који се на цркву наслањао, при свем том што је поникао из народа и што га је једино потреба народа на радњу будила.

Поглед пак Доситијев на цркву само је верно испуњење његове лепе изреке: ко се опече, а не каже

¹⁾ Страна 139.

то и другима, тај није за друштво; а кад он каже, онда други нека чине што хоће...

Доситије хоће да из „натуре“ учи мудрост божију! Колико боље познаје природу, у толико држи да боље познаје бога и да сам бољи бива.

Христов је закон, вели, вечни закон просвећене и у своју праву савршеност доведене и узвишене натуре или јестаства.

А оно, вели, што би у природи, сачувај боже, чудовиште било, томе хоћеју да се на икони мораш клањати, — као што је богородица са три руке!

Доситије устаје против апсолутизма у цркви. Шта ја могу мислити од једног човека који ми вели: теби није допуштено ни мислити, ни расуђавати, или ако се кад усудиш што мислити, да се не усудиш што другојачије помислити него како су они и они мислили! Шта ли од другога, који ме другојачије саветује говори: веруј еванђељу које говори: истини поклоници клањаће се оцу небесном духом и истином, духом, дакле памећу, разумом и словесношћу! то јест знаће коме ће се клањати, како и за што!

Бог је истина! За то, о словесни човече, мисли, суди, расуђавај и познај. Сав свет да ти рече да си слеп, ти имајући очи и чисто видећи, не веруј свему; сав свет да ти рече да два и два не чине четири, немој му веровати, то је против искуства; сав свет да ти рече, да ће бог у вечну муку и вражје руке предати оне који једу у среду и у петак рибу и месо, немој му веровати, то ни турски цар не би учинио, то је безумност и хуљење: рећи да праведни бог може такву ужасну и не чувену неправду учинити!

Највише га гони стање народа да у вери разум за судију позове. Љубав према госту и странцу, вели, то је у Славонаца природна особина и ништа их тако не разделеује колико цркве грчка и латинска. Црква која би дужна била већма их присвојавати и у љубави и доброти саједињавати. Не би ли дакле било крајње ползе дело добрим људима сврх овога отворити очи?

И он се заиста лађа овога посла и одаје вечну славу и благодарност „благому небесному промислу, који чрез философију отвара људима очи.“

Философија је изнела на видело да се хришћанство код већине представника својих почело окретати све више и више против саме основне прве мисли своје. Некада су представници хришћанства били мученици, сада су они почели бивати мучитељи. И све будалаштине из доба идолопоклоника почеле су биле да узимају на се име хришћанско.

Овима блудњама гледао је Доситије и у нас да скине маску. Бог је само вечна доброта и правда, вели он, што год није добро и праведно није од бога.... Бог би морао зао бити, кад би род човечаски на његово зло и несрећу саздао, а то ко може, здрав мозак имајући, и помислити? Од куд дакле несрећа? Ваља да је са стране човечије.

Овде долази Доситије на главну идеју која је водила Русоа. Али он иде још даље па пита: бива ли човек својеволно и добровољно несрећан? Никако. Јавно је дакле да из незнанства и неразумности произлази по вишој чести наша злополучност...

С тога хоће Доситије слободну философију, слободну науку.

Од детињства чујемо да је бог истина. Дакле ко не љуби истину, не љуби бога! Страшна је сила у овим његовим речима.

Али кад би ко запитао, а зар није све што је до нас дошло истина, зар може бити истине веће од оне коју сведоче свети ауторитети, он би га већ запитао са своје стране: није ли познато да су цели сабори тих „отаца“ и проклетству и анатеми предали оне, који ће веровати да се налазе и антиподи, то јест људи на другој половини наше земне лопте?

„Епископи! вели, оци духовни, пастири христова стада! калуђери! посници и богомољци! сви су ту жестоки, сурови крвопије волци, који под извјетом вјере и закона кров человјеческу пију, гди год варварство и мучитељство влада!“

Он дели и саму тежњу за нечим великим од рђавога правца којим се ту поћи може, страшна је зверка ревност за православије, а без разума!..... С друге стране и смиреније које до худости досеже и само је худост!..... На кога је мрзио Христос? На јавне, лажљиве, лукаве лицемернике, који под видом „благочестија“ и светиње курјаци су били и лисице и змије јадовите. Такови су га и убили, и ако би опет дошао, опет би га убили, ако би само могли! За то мир и љубав ко хоће да је хришћанин —

Доситије тражи дакле и за ствари у вери прво могућност, друго разумност, треће удесност, корист.

Ову корист правда самим еванђељем које говори: познајте дрво од плода његова; неплодно се дрво сече и на ватру меће.

Не би ли боље било, вели, на манастирске грун-
тове фамилије населити а манастире у школе, у бол-
нице и у успиталишта сиротне народне деце преобра-
зити?.... На моју грешну душу, као да су нас од
бога узели под аренду, глобе и деру вилајет ни крив
ни дужан, па шта веле? Турцима дајемо! Пропали
и ви и Турци, бог дао и сви свеци!

И кад се сећа приче о помијама од ногу Христових,
за које су се пустињаци кајали што нису попили, ус-
кличе: архијереји божији, свештеници мирски, који
читате свето еванђеље, вичите, вичите к народу, ваша
је то дужност! за то сте оци и пастири! Не издајите
чисто Христово учење! Благи спас ни на што тако
није се срдio колико на сујеверност, на лицемерност
и на лажљиву и притворну светињу...

А сам је из свога живота вадио побуде за овај
говор. Читајући, вели, шта су неки радили који су се
Христа ради будале чинили, — нека свак ово добро
забележи: Христа ради будала? — долазио бих у ис-
кушење, а како би било кад бих се и ја будалом учи-
нио? па да људи не знају да сам светац, него да мисле
да сам уродив.... Нема ти лукавије, високоумније
охолости од светињске! ни опачније кривоглавице и
лудости од којекаког читања без расуђења!

Главни је наслон Доситију за борбу само хриш-
ћанско еванђеље. Новине, вели, никакве не уводим
него и оне које су против светог еванђеља уведене
одмећем. Како би ко могао по правди рећи да сам
јеретик, видећи јасно да ја ништа друго не потвр-
ђујем него чисту еванђелску и апостолску науку.....

После девет стотина година ми смо примили хришћанство! А за време апостола није било ни моштију ни канона, ни ирмоса, ни најмањег кондака!...

„Господу богу поклониши сја и њему *јединому* послужиши! возљубиши ближњаго твојего“.... Ево наука чиста и света! Сад метни према овој науци ону другу: онда да не једеш месо, него само сир и јаја, а онда ни рибу, а онда ни зејтин и ајвар. Ако ли се усудиш зачинити сочивицу своју зејтином проклет и анатема!

И даље: хоће ли православије пропасти ако народ не буде веровао да има вампира, вештица, врачарица и по ваздуху митарства? хоће ли православије пропасти, ако се мртви не буду око цркве, но изван градова, вароши и села закопавали? хоће ли православије посрнути, ако народ не буде других празника кромје недеља, христових и богородичиних празновао и у лењости и нерадњи цели трећи део године губио?

Још светује Доситије да се празници не празнују у свађи и пијанству, него да ту један другоме хришћански услуге чини и помаже...

Он не ће да зна за церемоније. Он хоће само дух. Истина да је и „дух“ без облика ништа, и да су многи свештеници одбацивши обичаје народне остали и без духа; али је Доситијево упућивање на разум већ један велики корак напред у развиту живота, а здрав разум ће казати, који обичај има свога основа, који је божанствен, леп и користан, и такав облик не ће у будућности бледети него ће се све боље и боље развијати...

У толико држимо да је имао потпуно право Доси-

тије да се позове на мужаствени карактер и поштено срце свих Словена од Црне Горе до Баната и да се поузда, да ће они с љубављу примити његове речи и познати његову „чистосрдачну, беспристрасну и братољубну намеру.“

20.

У политичној реформи није Доситије толико одмакао као у питању о језик и о вери.

Српски је народ у томе био чудне судбине. Његова аристократија и његова интелигенција више су га убијале у главу, него што су му живот народни будиле! Само у колиби, у шуми, у песми простог народа живео је дух који је пробудио српско племе на слободни рад и на живот.

Доситије је и овде отишао даље него сви наши писци у Аустрији до познатог чланка Милетићевог „на туцин дан.“ Али је он у томе имао велике и сјајне такмаце у Карађорђевићим јунацима.

Одрастао у манастиру и зависности, он је још био пун лојалности кад царско име спомене. Ова учтивост спрема обичних лица не пада ником у очи, али таква учтивост спрема политичких лица баца ропски сен на поједине карактере.

Доситије много прича о туђим народима, али историје свога народа мало има код њега. Као и Мушицки певао је и он песме ћесарима.... гледајући у њима избављаче истока.

Доситије није сам много помишљао на народну државу, држећи да „и различни народи под једним

просвештеним и законим царем једно су общество и фамилија, којима је отац, судија и архипастир: цар“!

У славно и поштено име рачуна: љубав к „отечеству“, наравно аустријскоме у Аустрији, верност к цару и старијим својим, „прилежно и неутрудно исполњеније сваке своје дужности и принадлежности“!

Пореди царство са телом човечијим.... а ум тога свег тела, то је: цар!

Казује како кад Ђесар по Аугартену шета деца вичу: станимо, овуда ће он проћи... као да је чудно да деца трче за парадом и „царевима“.

Турци веле: каква је то правда, да им Руси и Немци отимљу оно што су они од другог отели? А Доситије одговара да се код ових „просвештених“ држава солдата људи не боје, но им је чувар.

Петра првога руског назива „благодаросвештени монарх“ и вели, да је овај знао да у Русији ништа не ваља, за то је увео *нове обичаје*, науке и законе „и за то је Русија данас тако славна“! Овако само још Немци у Русији мисле.

Па да се ово све крунише, да поменемо једно место, где вели да разуман човек... не ће против заповеди и царске уредбе *ни говорити* ни творити!

Али одмах уз ову тишину наилазимо и на нове ветриће. Ту се казује, да народи здравога разума од своје воље „постављају“ царе и владоце.

Казује се, да Александар и његови наследници учинили су хиљаду пута више зла него добра.

Казује се како разумно наши стари веле: кад се циганин оцари, обеси и свога оца!

Казује се, како је лисица преварила мајмуна обе-

ћавајући му царовање, па му рекла; не криви мене него себе, који хоћеш да си цар, а памети немаш!

Казује се да „глупост, варварство и лудо невјестство могу за неко доба на високи престоли седити, круне златне на главама носити и добродјетељ удручавати, но време, које је свачему пила, њиве ће престоле и с њима заједно у прах обратити... пролазе и пропадају она времена мрака и варварства, кад се је сва слава и величество у коњи и интови држала и наодила“!

И сам је говорио највише против „зависти“ у време свађе наших „сенатора“.

И у очи је рекао власницима при отворању прве школе, како су мајмунџије разбили огледало да не виде ругобу своју, а оно после се појавио у свакоме командићу по један лик.

И устаје и сам против ласкања говорећи: „надутост даје се у слабоме и немоћноме кроз са свим противне знаке познати: кроз притворно смирење: лукаво лицемјерије и ласкателство, коварно подчињеније, улагивање, човекоугодије и некакво усиљено сладкоречије“!

Само мале душе и слаба срца, вели, дају себе ласно и за багателу ласкању и притворности и говоре против својих осећања... плашљивица и малодушници нису за истину него за ропство створени, такви дају собом чинити што ко хоће!

И не плаши се. Знајући, да људи како виде што ново, необично написано на мах се почну срдити и питати: ко је то написао? Ао, то му и то било. Нек'дер он дође овамо, пак ћемо га ми научити како се пише!

„Особито, вели, мужаство под *барјаком истине* и части показује се у списанију опште полезних књига!“

А „благороднике“ пита: „може ли ико благородан бити без благородних и чловјечеству достојних чувовања!?“

О самом пак себи вели: ако будем учен човек по времену и поштен, то ћу бити од *велика рода*; ако ли ја будем мало добар и не учен простак, тада не ће ми помоћи *слава дедова мојих*!.... Боље је од себе почети славу рода, него на себи *докончати*!

При том и свест о јединству свога народа и о његовом праву на слободу, топло се увек од ивала у грудима Доситијевим.

Ко је, вели, наш ближњи, него *род* наш, „кроз који је нама даровано битије“?

И „калуђер“ проговара: не ћу ни мало гледати ко је кога закона и вере, нити се то гледа у данашњем веку просвећеном. Бошњак и Херцеговац Турчин, он се Турчин по закону зове, а по роду и по језику како су год били његови чукундедови тако ће бити и његови последњи унуци Бошњаци и Херцеговци до год бог свет држи.

У Арбанаској прича: како је мени мило било од Арбанаса чути да говоре: ко Србијом овлада, тога ћемо и ми за владоца признати, за што српски краљи и наши су били. Не далеко од Хормова находе се нека прекрасна поља која Арбанаси не зову другојаче него „Лепажита.“ Питам их ја шта то значи? Не знамо кажу ми, то је име поља. А кад им ја то изјасних казујући им да је српска реч; море

калуђеру, одговоре ми, не чуди се ти томе, ми смо са Србима један род и племе у старо време били.

А у Бертманији поредећи места и људе с прекрасном по бедном и варварском Арбанаском, с колико дражим и милијим толико већег сажаљења достојнијим земљама: Србијом, Босном и Херцеговином, уздисао сам, вели, и често горке проливао сузе, сам са собом говорећи: кад ће у оним земљама оваква училишта бити! Кад ће се и она омладина оваквим наукама напајати!

И шибајући у народу оно што му се чинило да је чедо мрака, он се одзива с великим осећањем кад о самом народу говори. Не могу, вели, изоставити да не назначим без сваког „пристрастија“ ко мојему роду, да од свих народа које сам познао нема милостивијега рода над српским.

О Далматинцима прича: оне доброте људи нити је где чути на свету ни видети! Дође са страхом да се исповеда, а никаква зла у животу није ни помислио.

Још кад би просвете у Срба било, избраније нације, вели, не би било на земљи. Обрћући се покољењу народа ондашњег ускличе „добродјетељ је теби природна; поштење, слава, великодушије, мужество, то су твоје прародитељске добродјетељи.“

И био је уверен: да не ће један народ никада пасти до год ваљан остаје и пребива!

А српскога народа карактер, вели, ни мало се не разликује од енглескога и саксонскога. Но може ми ко рећи: камо међу Србима и енглески дух слободе? Нек'дер оде такови у Црну Гору, Куче, Паштројевиће,

Рисан и Кривошије, пак ће видети ни длаке мањи него енглески слободе дух.

И држао је да су они достојни слободе и славе који воле поштено умрети него непоштено и срамотно живети!

И делио је солдачку дрскост од правога јунаштва, јер при слављењу храбрости пита: „војује ли ко за општу ползу и слободу, или за опште зло и удручење; војује ли са праведним и човекољубивим... за човеческога рода благополучије... или с крвопијама...“

И опомиње своје читаоце да не играју улогу „велике господа.“ Велика господа хоће да живе „великолепно.“ А ово се не може без просипања. А откуд би се опет просипало, кад се не би народу цедио и измождавао мозак из костију? Вишњи боже, кад ће то један пут и велика господа познати!

И светује старешине и поглаваре, ако желе „мили род свој прослављен видити... најпре и премного дужни су се старати и трудити: лажи, лицемерија, притворности и лукавства из њега истребљавати“!

Наводи им поштени пример некога ослободитеља и управитеља народног из класичнога доба који је рекао своме народу: мене је бог употребио као оруђе, да се вама ваша слобода врати.... а то не би права слобода била, кад не би сваки грађанин до најпоследњег и у мени оно што му се порочно види опорочавати смео... А већи део гласова и мњења нека пресуђује...

Ево, вели Доситије, по чему се познаје божаствена душа!

Народ, вели устима темишварског владике, ваља

саветовати и учити, а не срдити: *силом* се с њим ништа не може учинити. Народа је много, а нас је мало...

Два лешњика ораху су војска! — Шта марим за тога, не хајем за онога, док их се накупи сила, пак онда: што ћу сад!

И пита назадњаке: добро, које може бити у наше време, за што да чекате да после вас буде!?... Примај савета „и од слуге благоразумнога“...

И стреса се већ напред при тужној мисли: не ће ли се — сохрани боже — рећи: наше су старе Турци удручавали и мучили, а нас сад наши рођени муче и даве? За *истребити* дакле зло и неправду и сваку неваљалост и худост и *лажу* и *лукавство* из народа ваља од омладине и деце почињати!

21.

По самој природи напредњаштва, по самом погледу, који је тако бистро у напред гледао, можемо већ мислити како је Доситије и као старац жељно погледао у омладину, у будућност народну.

Ми смо већ спомињали да је он знао да су људи од природе добри и да их незнање чини opakима. Из овога излази наравно велика цена успитавању. Оно није натеривање „злих“ људи да промене своју природу, него чување и неговање добре човечије природе. Гледајући живим очима на свет Доситије је приметио, да се нико не рађа као обешењак и да нико не постаје у један мах обешењак!

С тога Доситије иште да се и разуму места даје, а не једино осећању, с тога говори онима који новце своје троше само на то да им се по две куде на цркви

блистају, да би се виши придобитак и прирастак учинио, да и самог Хил Власа или Дон Гихота преведу, него да им се сви носеви у тороње претворе и преобрате... боље је много једну паметну и полезну књигу с коликим му драго трошком дати да се на наш језик преведе и наштампа, него дванаест звонара сазидати и у све њих велика звона поизвешати: зрно памети не ће се деци нашој придодати, ако ће им до века звона лупати!..... Књиге, браћо моја, књиге! а не звона и прапорце; књиге! предраги и непрецењени небесни дар, просвећених умова поносите кћери! оне сад на земљи и на мору царују и премудре законе дају, оне војују и побеђују!

И као што у наше доба неки честити женски зборови почеше ударати порез на оне који мешају туђинске речи, тако је и Доситије у име племенитих намера предлагао порез на говорљивце. У време јела пуштао их је нека говоре ако хоће непрестано. Али иначе, ко хоће више да говори него други, да плати форинту на месец. И ко отима реч из уста, ко рече „још ово“ па отегне и друго, ко прелази у друго а није свршио ни прво, ко виче „помоз'те ми казати“, и женске када у цркви новине причају — све то да плати неки одређени порез.

А по што „учени људи не постају брзо као печурке по ледини“ него се томе иште времена, то светује да се избере по неколико ваљаних младића па да се пошљу на науку, па ће они кад изуче бити учитељи и писати.... „Ако се од младића наших један у стотини нађе, да у којој год науци превосходан и са-

вершен буде кадар ће бити за све остале отечеству својему довољно награжденије учинити.“

Питомцу пак светује да „испита природно своје склоненије, к којој га материји и науци срце потезе“, јер „што је год јестество усадило у човека, ако се пристojно и разумно употреби, све је нужно и добро, а злоупотреба све на зло окрене.“ А и „богатство само не може једног младића бољим но паче горим учинити“!

„Неки би ради и дувати и сркати... и пре не мисле да се то заједно не може.“ У ово неколико речи казан му је цео правац.

И већ упућује на стручно изображење. Много је боље, вели, да је ко у једном послу савршен, него ли у многима не доста тачан и хром... Коњи који су одвећ лаки и за трчање способни, нису добри за тешко товарење и потезање.... Али који год у ономе у чему је не ваља, то јест ко се ма у којој струци бар до обичности узвисити не може, по својој прилици не би тај добар био ни у оном у чему није!

А ко узме правац један, томе светује да нађе најбоље књиге о свом предмету, да има и практике, да се разговара о томе и да се и дишпута, али „са себи подобнима“.... Ко више познанства умова придобија више и свој ум разграђава.

И при свој тој ширини погледа упућује Доситије на самостално учење. Многи, веде, муче се и троше дуго преписујући периоде и целе листове писаца и то на памет уче.... ово чини већу штету него корист „за што смета и воспештава, да ученик с временом

може себи свој својствени начин писања и изговора приобрести“.... Читање је храна ума... али је корисна само онда кад се у желуцу кува, кад се преобрене у чисту крв и свима тела честицама питателну своју силу сприопштава.

Али Доситије не ће ни такво стручно изображење које би стајало одвојено од целине или и противно целини живота људског, „он је само појета а ништа друго! само философ! само богат! то је једно као ни једно... рецимо добар појета и поштен човек...“ Наравно да у оваквоме смислу узет песник без поштења не би ни био песник него *стихотворац*.

Ни на телесне прилике не заборавља Доситије. Наши ученици ваља сваки дан по два сата у „вертограду“ своје земљу да раде и да се никаквој мекојсти не предају.... Кад младићи понарасту и објачају и телом и памећу дужни су се сами чувати, ако хоћеју да их и бог чува... тешко ногама под лудом главом — али тешко и памети на slabим ногама!

Ову науку своју желео би да употребљују на радњу, а не само да се узносе њоме. „Гордити се с науком, вели Доситије, то значи у дому мудрости будалом бити.“!

Ми, вели, који смо сада стари, не давно били смо и ми млади; али је младост наша преминула на прилику једне кратке ноћи сањања... и ваша ће на исти начин преминути и пролетети; и ви ћете бити родитељи и успитачи...

Па, кад се за малу плату пристојна изискује служба, за велику праведно је изискивати велику. Ово напомињем омладини нашој, која се успитава на служ-

бу општинству било црквеном било грађанском, нек се из рана упознаје са дужностима које сваком поштенем човеку морају бити ненарушне и свете.

Истина, да се у преводу поткраде Доситију и каква грчка лукава изрека, као „философска јест ствар храматика кад шпацираш с другом хромим“, што се ни мало не слаже са оним „ко не љуби истину не љуби бога!“ Али ипак и ту ми наилазимо на савете иза којих су далеко изостали и гдекоји професори српских гимназија пишући „риторике“ на толико година после Доситија. У преводу Доситијеву налазимо савет: „почињући не чини дугачка предисловија, проштење питајући и себе лицемерно умаљавајући, говорећи, да ниси кадар како би ваљало исказати... и пред не наученима немој граматичити!...“

Или: имај говорења меру, немој ни врло лагано потанчавајући речи и савијајући — то је женама прилично шапћући и намештајући речце, као кад се свила мери на драмове... каква је и колика потреба, толике и такве нека су ти и речи! — Богме се овде утекло већ од „риторике“!

У начину успитавања Доситије је благ и љубаван. Он не ће да иде с онима који нас уче „плашњи и дрхтању, пре него смо кадри распознати шта је добро шта ли је зло.“

Он иште да учитељ примером иде пред учеником. Човек, вели, има од природе љубав к подражавању; мало мари за оно што му се каже, а радо ступа оним путем којим види да многи ходе.... Разумни родитељи јоште са својом маленом децом свагда се разговарају и питају их: шта сте вид'ли, чули, говорили, читали,

научили и чинили?... А пуштајмо дете нек се и наигра, то иште узраст његов.... Одвећ дугачке лекције и дуго читање преко мере утруђавају мозак.... И прећи ваља другдаш од старих писаца к новима, променити дубоку материју плитком и безшаљиву шаљивом и веселом, оставити књигу а узети перо... При том, кратка исторична прича ласно се запамти и изоштрава нарочито младе деце ум... она може врлину која је у њојзи с већом снагом у младо срце укоренити него дугачка и лепо о томе списана беседа, при којој ваља много и високо мислити. Па још разуман учитељ „за умерену лекцију младога похваљује ученика, за возбудити у њему похвале жељу и учинити га да сљедујућу још боље научи.“

Али пресудно устаје против напуштања стране разумове, против лажи и у самој шали. О како често најбољи родитељи, вели, из самога голог обичаја младенце своје лажом напајају и трују! Кад мала Бетинка плакати престане, уче је да каже да није она плакала него Матија, и да му рече: ха! ха! чекај! чекај! ту бруто Матија! А ово ни мало не ваља, за што се дете учи лагати.... Кад хоће нож или што такво, сакрију га а детету кажу да га је мачка однела. А то за што? Да не плаче. А боље би било да му узму нож, да му га не даду: оно би проплакало, пак би и умукло и научило би се не искати оно што му се не да.

Можда овде није још Доситије ни пошао толико колико би ваљало поћи у практичноме изображењу, дајући детету да и само искуси истину светску, да искуси и зло и добро. Он вели да с првога почетка не ваља детету ништа допуштати што може њему или

другоме коме на вред бити. А знао је и сам да ваља најпре у главу лупнути сикиром те да изађе божица мудрости. Наравно да је ту опет дужност успитачу да пази да сикира не оде на друго место или да не убије све на један мах.

Од овога стварнога правца у начину успитавања ваља разликовати оно чему се дете учи. А ту је Доситије и сувише далеко отишао у правцу хладнога разума.

К овој страни водила је њега лепа тежња. Сви народи, вели, племена и језици дају деци различна и по вишој чести луда и опака успитања. А нигде се не старају да то уведу и уреде као по вечним аритметичним правилима, да се зна, што је добро за што је добро; што је зло за што је зло, и какве су њихове последице...

Али се ни саме науке још нису биле подигле онда до ове висине. Полазећи искључиво за хладним разумом он мисли да се бацио у наукама на стварну страну, али он се бацио био само на *формалну* страну! Препоручује аритметику, математику, географију, геометрију, логику, метафизику, реторику и натуралну философију... али кога ће „математика“ научити да буде „предосторожан“? Кога ће логика и метафизика „просвештавати“? Кога ће научити реторика „да народ на све што је добро склања“? Ког ли ће „натур-философија“ обавестити о лепој законитости и простоти природе?

„Познајем, вели, и с рукама осјазавам, да ће мени предрага српска дечица и дјевице до дванаесте године земљемери бити и да ће из сунца и месеца и

прочих планета знати и казивати колико је у томе слава божија.“ Али земљемерију није посао да говори о слави божијој него да буде оруђе потребама човековим. О овом основу још је слабо била обавештена наука прошлога века. У њему још није било израђене сјајне науке о *човеку*. Још није била означена свеза између природних прилика и између осећања и с друге стране између потребе осећања и облика разума. Опит и историја нису још били дошли до природнога права свога.

С тога и Доситије чини се да заборави каткад да је незнање криво злу, него рекне да „из срца изничу злобе и врлине.“ Како ћемо их онда из срца чупати или их тамо садити, кад знање ради само на знање, разум на разум?...

Ту противуречност ми смо у стању данас решити тиме, што ваља срце, осећање, да прими казивање разумово, да осети да је то казивање у сáмоме срцу основано... А до год наука не реши сва питања овако на природном основу ми ћемо дотле још једно знати а друго радити; јер оно знање не ће бити *наше*, него ће бити знање озго снесено, наметнуто!

А знање слободно од „ауторитета“ поставио је и Доситије као главни услов изображењу. Учени, вели, и благоразумни у народу, знајући да ће богу и будућим родовима одговор страшан давати *нек не паже ником' хатара* и нека се *не боје и не стиде божије истине* и правде, нека говоре „без пристрастија, нека бодрствују“ какове ће се књиге деци давати!

22.

Са напредовањем мушке стране отвара се сваким даном све већа провала између мушкиња и женскиња.

У таком случају друштво се почиње распадати.

Али Доситије није заборавио ни на успитање женске стране.

Како живо и лепо црта он лепоту спољашњу без унутрашње: свак се лакоми на лепу ружицу, а како увене и не обзире се на њу, баца је под ноге!

И паун, вели, са свом својом лепотом у авлији по ђубрету ходи, јер му појање ни на што не служи.

Па жене, које толико маре за лепоту и пријатност лица, да знају, како лепе и добре мисли исту лепоту красе и узвишавају и природну њихову пријатност услађавају, да то оне знају, никад не би што зло и пакосно ни помислиле.

А нису ни жене само за шарање и кићење од бога саздане и за неко време на овај свет послане. Историја казује толике врле примере славних жена!

Али бедна, худа и срамотна је вешт, вели Доситије, видети здраву читаву жену, која ни о чем не мисли, него о беспослици, о шпациру, о огледалу и хаљинама, као да је бездушна лутка а не разумна ствар са словесним обдарена духом. „Всеконечно растље-није поштени обичаја наводњава и потопљава једно општество, где се жене из младости беспослици, раскоши, безстидију, злонаравију и сујетним украсенијама науче и предаду! Жена мудра и добра окренуће мужа свога на добро, ван да је са свим скот; а за то она која је паметна гледа за кога ће поћи, и мужа

себи жели и верна друга а не луда ветрењака и цифраша!

Ено, погледајмо, вели, ону прекрасну... Она се од јутра до вечери све о нове моде пантљикама, галантеријским трговинама и о марамама забаља и разговара; о лепезама како их ваља држати, како с њима управљати, како преко стотине мајсторских и тајних знакова њима знати давати... Њезине су најмилије другарице којекакве слушкиње и градске клепетуше, које се с њом слепа миша играју, пак је по том по целом граду за подсмех разносе...

И нарочито му се оштра иронија баца на неприродност: жена, која би задовољна била са својим природним лицем, она ни по што не би га које с чим мазала, а навластито знајући да колико га више таре и маже, толико га већма грди и ружи. Одавде следи и јавно се види, да ко је год преко мере заљубљен у украсе и одело, он за цело мора имати зло и преко мере худо мњење о телу своме...

Па тако, домаћи мир узнемиривати, сродне и љубљене своје, породицу и дечицу своју, за које би паметни муж и жена живот свој положили, у дуг, у оскудност, у сиромаштво, у несрећу доводити, то, вели, не само није хришћанско ни човечанско, него горе и од поганскога мишљења!

И колике би породице поштено могле живети, пак пропадају за то што хоће да се пореде с већима од себе. Луда и неразумна жена хаљинама се поноси и крадом се обазире, гледа ли је ко. Не познајући цену разума и благородство срца и душе, ако се не сјају и не шуште на њој хаљине, мисли да је пропала —

Још вели Доситије: кад би, сачувај боже, све жене оваке биле, тешко би оном било ко би ово писао! пропao би и он и с књигом заједно!

Сећајући се на пословицу „што дикла навикла“ он се не нада многоме од маторих, али нарочито гледа на успитавање младих.

„Хо! хо! хоћеш и девојке да се уче! Те здраво хоћу како год и мушки спол. Нек се не узда један народ никад до века к просвети разума доћи, којему жене у простоти и варварству остају!“

За то предлаже Доситије да од пете до дванаесте године сваки дан осим недеље уче се по два часа пре и два после подне, и то на матерњем језику. Предлаже им историју, земљопис, логику и моралну философију. За данашње науке којима се и материјалан живот као основа снажи и природа развија Доситије онда још ни знао није.

И како је одиста лепо када се може казати матери: два правила требају вашој деци; у опхођењу и разумном поступку живота да су налик на мајку своју, и кад од дела женама потребних празнују, лепе књиге да читају, као што су *viaggi... storia... costume... путописи, историје, обичаји... —*

После адресе пуне осећања вели Доситије женскињу: ви међу хришћанима нисте у затвору као худе робиње, слободне сте, повелителнице сте, употребите само на добро вашу слободу и вашу кротку и слатку власт! Све од вас зависи. Ако ви будете поштене, вредне, благодарне и просвећене, и ваша ће деца бити, ако им само ви будете божице рођења!... Цео ће се народ помоћу вашем просветити и прославити!

„По души и срцу облагорођена српска младеж и на далеко не богате но у добродетељи, у трудољубију, у целомудрију и благоразумију воспитане српске девице тражила би и просила.“

Па кад је човек, вели, само у својој кући са женом својом миран, спокојан, у слози и у љубави, он може да не мари за сав свет. А кад човек окуси и позна сласт домаћега мира и слоге, он жели и с комшијама својим мирно, сложено и пријатељски да живи!

23.

Опште начело које је тежио Доситије да проведе кроз све списе своје, то је било начело *љубави*.

У језику, вери, политици, успитању, свуда је тежио да се наслони на једну исту, чисту, божанску љубав.

Душу његове науке, главни скелет потпуне његове мисли о моралу тешко је склопити, јер у списима писанима у разна доба и под разним школским утицајима може се наћи трагова теоријама од сваке руке.

Ал' ипак је, као што напоменусмо, једно начело које никако не изневерава, а то је начело љубави.

И како је ово начело у клици и самој хришћанској вери, то се може разумети како је лако било Доситију да прво у њојзи основа за свој морал устражи.

Он нас упућује на јестаство које је дивно. У тој дивоти види он величину онога што је највише, најдивније у јестаству. То је бог. Овај је сама љубав и врлина. Дакле и ми треба да га славимо љубављу и врлином!

Ето то би био у неколико речи скелет његовога општег погледа на свет.

Човек љуби бога, оца — мора дакле и синове његове, браћу своју.

А човек, вели, љубећи „како ваља“ себе, мора љубити бога како своје крајње и вечно добро; а шта је друго љубити бога, него праведно и поштено живети. Љубећи „пааметно“ себе, љубиће колико више може врлину, знајући да се само у њој налази истини свагдашњи покој и задовољство срца.

Ал' ево муке, где људи, љубећи бога дођу до највеће беде, а бог допушта да други без карактера људи тако добро живе и пењу се . . . ?

Доситије одговара, да има разних „родова богатства“ и да је и беда невољникова неко богатство!

Овим би било осуђено друштво људско да на веки носи на себи окове беде и зла. И сам бог био би осуђен на суровост према својим љубимцима.

Теософи не знају, да су и они „безбожни“ људи у нечем употребили баш божји разум, те су надмурили у друштву друге који их пуштају да на рачун њихов живе.

Ту не вреди само апеловати на своје „унутрашње достојанство“ које је човек сам тражио, док је на против неваљацац друго нешто и тражио и добио, него ту ваља изнети на среду, да је прави пут поузданији, јер он остаје ако се на њему и не добије оно што се тражило, док у промашеном и то врло често промашеном кривом путу не остаје ниједна ни друга утеха. Ваља изнети на среду трудост и мрак данашњег друштва, па тражити и радити да се мрак искорени уредбама природним и правом слободом.

Да овога није онда би све једно било ма којим кра-

јем човек почео разлагање своје о моралу: или почео са непознатим, са богом, па свршио са уређењем људских жеља и потреба по највишем калупу; или почео са познатим, са људским потребама па тек завршивао са идеалом, са богом.

Доситије и сам је спомињао, да моралу не може бити основ поезија и оно што је непознато. „Реторика и стихотвореније дају себи различне слободе, али наука нарава никада не ваља да показује црно за бело“.

Иначе би се вечно могло питати: за што међу словесним створењем вечна, луда и срамотна кавга, кавга која им огорчава дне живота?

Јер, гледајући горе к неодређеном сваки има свој узор и свој „ауторитет“, јер још нису изнесени за основ моралу природни закони који су свуда исти.

Тако је и са одредбама врлине и зла.

Кад се каже да је злоба „нека радња с намером, из које се зли учинци рађају“ а ми видимо на против да нам је при тој радњи нека пријатност, јер нам се не каже да су они зли учинци и ако не по нас зли а оно зли по *друштво* кога смо ми члан; кад се каже да „човечанске страсти ваља да се на добро окрену“, а ми видимо на против да нам је пријатност и добро у бујности њиховој, јер нам се не каже, да „добро“ значи *општу корист*, а да општа корист опет није ништа друго него и наша рођена *вечита* корист; кад нам се каже да је врлина „бездначна и вездјесушта“ онда ми гледамо на добро и зло као на нешто спољашње, онда се потреба наша није помирила са узором, осећање наше није се загрлило с разумом, ми смо још онде, што споменусмо и при

успитавању, где разум иде на једну страну а воља на другу, где једно знамо а друго радимо.

Да овога није, не би се морала често залуд повтарати изрека „да свако хоће колико може добра учинити, много би више добра на свету било“, јер би свако по своме осећању чинио оно што може.

За то се већ неколико хиљада година једнако о моралу придикивало, и он није ни мало пошао у напред оваким придиковањем него другим човечијим стварним тековинама.

Па оно што је хришћанство на заставу изнело, што и Доситије спомиње „жели и твори другима што си рад да и теби други желе и творе“, и то је само један корак у напред. Још ту нема ничега одређенога: шта човечија природа жели и хоће? Човеку долазе свакојаки тренуци, у тим тренуцима он за час ствара нови чудни поглед на свет, и ту би желео да му чине људи много бољешта што они никако не би желели да им он чини...

Али нам ваља рећи да Доситије није ни овде остао без новог дисаја. На много и много места, и можемо рећи на вишини места, уступа потпуно право личности и природи човечијој и њеним вечитим законима.

У моралној философији он далеко стоји над Кантом који је баш у његово време цветао са својим „категоричним императивом.“ Под овим обликом искао је немачки философ да свако угуши своје личне побуде и жеље, па да све чини по неком идеалном, спољашњем закону.

А ми налазимо и у самој „етици“, коју је Доситије за превод изабрао, где се вели, да коначно побеђење

и истребљење свих страсти (како су неки умовали) није могућно човечанској природи, и који су то од људи истраживали више су их смели и замрсили. Али пристojно и разумно владање и управљање страсти и захтевања наших, то је и могућно и неодложно...

И налазимо на врло природно тумачење власти у речима: небојша нађе горега небојшу, и насилник силнијега од себе. Из тога дође им на памет да ваља да што год изнађу како ће то зло и напаст престати, да сваки зна шта је чије и да сваки при своме мирно живети може. И ево почетак добрих уредаба и праведљивих закона...

А код самог Доситија наилазим, на речи где иште да познамо законе потреба својих. Ако ми, вели, пристojно расудимо, ласно ћемо познати да нараван ток дела наших иде по тако одређеним, постојаним и неизмењивим законима и правилима као год и *бројање!*

Уз то наилазимо где освећује личност говорећи: бог је улио у сваког природну к себи љубав. Из ове јестаствене и природне к себи љубави рађају се све његове намере и дела. Из ње се рађају колико славна и врла толико и бешчовечна, неваљала дела. Из једног истог извора и мед и јед. Али то потврђује свакидашње искуство.

К томе сам увиђа на једном месту да ниједно зло не може бити зло, ако није ни према *коме* неправедно и на вред природну или наравну. И никакво добро не може бити добро, ако није *никоме* пристojно и корисно, и колико је *већем* броју пристojније и корисније толико је боље и веће добро!

Још вели: сваки човек природно жели да добије

и стече довољно имање, да може лепо и по својој склоности живети; кад му се дакле докаже, да он к овом истом концу извесније и боље с поштењем и правичношћу, него ли с непоштењем, лажом и неправдом може доћи; он ће заиста, ако и не за саму к врлини љубав, барем за своју сопствену корист па штити се да поштено и правично поступа. Кад се пак, дугим временом, овако живети приобикне и позна искуством, каква му се отуд корист рађа, он ће се без сумње у такав живот заљубити и постаће с временом не само за своју *привремену* корист, него и за саму к врлини љубав добар; ван да му је са свим од блата душа и срце....

„Ако ће како људи у неки мести чрез зло правље- није, или сујевјерије, или навластито чрез разпу- штење нарава покварени бити; не могу обаче до то- лике слепоте ума и будалаштине доћи, да за своју исту (барем привремену) корист ни мало не маре.... Ако смо ми баш лукави и неправедни, опет се здраво чувамо, да лукавијему и неправеднијему од нас у шаке не допаднемо!“

Дакле „задовољство је у сваком призрјенију и мјери душа сви човечески движенија, предпријатија и дјела.“

Али „исти минути времена, у које човек ужива и чувствује оно што му је угодно и пријатно, тако скоро пролазе и изчежавају, да би та пријатност весма мала била кад се на даље не би простирала.“ Ми дакле или живимо само овим тренутцима који могу бити час пријатни а час јетки, — или избирамо оно што по- знајемо за „најбоље“ и „дуговечније.“

Ето то је оно што он још није са свим јасно пред собом имао него је градио у човеку „две душе“ које се боре и од којих је једна „добра и разумна, друга пакосна, зла и луда.“!

То је оно што и он нагађа у мисли: да све у свету „има две стране.“

У колико је дакле врлина она хармонија вечита која нас потпуно измирује, има и Доситије права да каже „добродјетељ је сама награда себи.“

„Поштенom човеку увек је сласт мислити о својој прошлости.“

А по што је „ум“ скуп свих утисака човекових, хармонија њина, то има права Доситије да каже „услажденија ума превосходе сва пријатија телесни чувства.“

„Ружно време и што обичавају рећи: дуго време, које многе, навластиво имућне и добростојеће људе гризе и мучи, никада није на досаду оном који се у друштву лепи наоди мисли.“!

„Настојмо дакле, да имамо о чему добром споминати се.“! „Јер онај не може чувствовати сласт мишљења којег је срце са свим путо љубови и лишено безлобија и доброте.“

„Човек сваки хоће себи добро и угодно. Али и слатко јело може шкодити здрављу“ с тога ваља да тражи право и вечито добро.

А „бједни је живот притворнога и лукавога човека, он живи у свагдашњем страху, дан и ноћ по која нема, бојећи се да му се трагови не нађу... истина и правда највећи су му злотвори.“

Па и „сама нам природа показује колика је раз-

личност међу смејом и погледом безлобивим и простосрдачним и међу политичним, лукавим и притворним.“!

Доситије брани достојанство човечије пред онима који веле „ала је јадан човек, ништа на свету него магла, сен и сујета!“ Мора, вели овако мислити и говорити онај који не познаје и не осећа у себи морални и духовни део себе!

И „баш кад би били само за ови живот створени, опет непрестано весеље нити нам је могуће нити што ваља... Ко себи никада не да огладнити не само што не чувствује какова је сладост хлеба, но јоште к тому сва јела што силом трпа у се, њему су отров.“

И „баш онда кад получи ко оно што није за њега највећма се осрамоти“!

И „свима скупа ће нам боље бити кад сви будемо (барем колико је могуће) бољи, разумнији и правдољубивији“.

Већ код дружбе мужа и жене ускличе Доситије: право дакле наши стари кажу, да лоза кад је човек сади говори му: дај ми друга ког ћу загрлити, до неба ћу гране подигнути!

Код Срба је, вели, најгора клетва „да му се колено затре, и да му коров на огњишту нарасти“.

Па тако иде и даље: „блажене непорочне нарави у они божји људи, гди комшија свето сродство значи“!

Што пак има неприроде у друштву, ту добро баца кривицу на нас саме. Код нас, вели ко превари жао нам је и тужимо се а ништа толико не желимо колико да нас други варају јесмо ли црни а ради би бити бели? нека мајсторски докаже да смо и од лабуда

бељи, то је памет! и ако нико не ће веровати, хоћемо ми!... и свака шала полак истине“ — па кад би и сва истина била, за што би се добри људи од истине бојали?

А према онима који прекомерне жртве ишту наводи причу о султану који је дервишу дао само грош, и рекао му да кад би сви људи дошли да им „подели“ своје имање; не би дервишу ни толико дошло.

С тога се Доситије и не боји да ће га ко држати за каква „жестока предикатора који хоће да је човек сав и само дух. Не то, нити је потреба, нити је пак могуће док смо с телом заједно; него је нужно да се сваком своје даје, и на овај начин бива у нама савршена хармонија слачајше небесне музике.“

Он хоће да и код писца хармонишу реч и дело. Тешко, вели оном коме реку: враче, исцели себе, и: учитељу, научи најпре себе. Слепац слепца кад води што ће им бити може свако ласно погодити. Али ваља и ученоме гдешто опростити, јер је сам господин бог на карару! вели Кара Мустафа.

Јест, ваља опростити, јер је код правога научника главно правац, на то он и обрће највећу пажњу; а може да погрешити у појединостима. Али не би ваљало то право протезати и на неприродне писце. Ако се „није нашао ниједан наравоучителни проповедник и списатељ којег би живљење и вњешњи вид и обхожденије достоинству његовога преповједанија и списанија у свачем и сасвим возотвјествовати могли“, то је баш доказ против њега, то јест, да у списима његовим нема природе ни праве мере!... „Живљење зависи од разних обстојателстава“, па што се и писац

није на ова „обстојателства“ осврнуо кад хоће да другима греје уши!?... „Држе га за притворицу, чим хоће до каква хлеба у општини да дође“, и имају право! Јер „писатељ“ није хтео основ „својељубља“ у списима да призна!.... „Треба подупрети поуке достоинства пуним и великољепним гласом и штилом“, наравно! кад се нема на руди очевиднога разлога, онда се мора плашити гласом...

На послетку опет савршено пристати морамо уз завршетак: да су ништа све руге и гођења писцу који је свагда држао страну *истини* и *врлини*!

24.

Тако видимо Доситија да у свима питањима којих је се додирнуо наговешћује пут здрав и добар.

Он је имао у своме животу и правих научних тренутака. Најдражи ми је, вели, посао да или разговоре учених људи слушам или премудро написане књиге читам или уједињен у коме мирном месту ходам, о том мислим, о том се упражњавам, и то уздишући себе питам, откуда сам на овај свет дошао? шта сам у њему чинио? и куда ћу из њега поћи? —

Али ми смо већ напред радњу његову и правац његов назвали само практичним правцем, а не потпуним научним, не потпуним природним. Јесмо ли у томе имали право?

Доситије истина узима науку као нешто „небесно“ и ако бисмо ми радије поредили њу са свећом која светли пут и отвара очи те је човек слободан и без вођа, јер ово почиње и да ради данашња наука.

Ал' Доситије одређује даље, да су науке „орудија

и средства, чрез која се получавају она знања која су човеку како мислећем и умном суштеству природна и неотложно нужна.“

Као и свако друго благо науке су дакле овде само „средство“, што оне управо и јесу кад их „гледамо према највишој цели која се зове живот.“

А кад погледимо на науку као на једну органску целину, на целину дакле која има права на свој самостални живот, у којој се делови рађају по своме природном сродству међу собом, онда наука престаје бити само голим средством, онда она постаје самоцел, постаје монументом истине.

Оно прво искључиво само за себе први је ступањ науке. Ово друго само за себе други је ступањ. А трећи и потпуни ступањ њен онда је кад је наука и средство према човеку као самоцели и опет сама самоцел према својим појединим деловима.

Доситије, поткренивши народову трпну борбу против искључивог оног другог ступња научног, против укочене туђинске учености која се сама собом блажено задовољавала, није прешао преко ње у трећи ступањ, него је остао на првome. С тога видимо после њега још читав ред писаца који су се трудили да ускрсну опет онај други ступањ „високоучености.“

А Доситије казује врло добро правац свој у овим речима „Воопште човеческом роду полезније је да је благополучан него високоучен“.

Ал' опет како ће бити „благополучан“ без одређенога јасног знања? Сам Доситије вели „до год људи не дођу к чистом и јасном познанству злобе и добродјетељи и не сазнаду који су њихови знаци, која ли

су и каква њихова сљедовања, из чега и како се рађају... стајати ће као невешт путу на странпутицама.“ Сам он зна добро да „изјашњавати чрез јестествене и рабинске тајне то је по немачки швермерај, а по нашки пареније и окретање ума“!

С тога је он једнако и нагињао сувише на страну разумову. А како се овај разум још није био толико подигао да обухвати под собом и целокупно осећање, то се у Доситију појављује двојство између практичнога осећања ствари и њиховог теоријског разјашњавања. Док му оно прво, т. ј. практично осећање остаје већином једнако, ово се друго повија по разним књижевним утицајима; каткад противуречи само себи и потиरे се, а каткад му је противуречност само у неудесноме употребљењу речи. За то му и узимамо оно прво као његово и као главно при овом тежењу његовом к том хладном разуму.

Тако на прилику Доситије разлаже да човек постаје рђав из 5 узрока, 1, из успитања, 2, из примера, 3, из моде, 4, из темперамента, 5, из обичаја. У ствари су овде само два узрока, јер пример и мода нису опет ништа друго него успитавање човека у друштву, а обичај присвојени не разликује се од темперамента, које обоје није ништа друго него превага механизма и превага тренутка у часу радње. Све дакле излази опет само на знање и на радњу, или по тренутку или по правоме знању.

И поред овога где се зло доводи из незнања, опет говори на другом месту „из злобе извиру: незнање, неправда и междусобна мрзост“.

Тако Доситије мисли да људи „говоре о многим

стварима *само што су* чули да и други о њима говоре, као: чини, бајања, уроци и којекаква ноћна приви-дјенија; а онде где су се људи просветили и сва буда-ласта сујевјерија одметули, *ништа* већ тога нема међу њима, него што се год случи има свој јестествен уз-рок за што“.

Е па онда ће и бајање морати имати некога при-родног узрока, и оно је морало постати од неких пси-холошких узрока, макар било и из психолошке обмане, а не само из „обичаја“, јер ако „приповедке од вила, летећи змајева, вампира, вештица и врачарица, како ђаволе ноћом из воде извлаче и шаљу их на неке по-сле“, ако „све то млад ум и неискусна душа како чује тако и верује: а како не би веровала, кад чује све то од старији и паметнији од себе, од отца и матере од деда и старе мајке?“ ако и они опет верују то за што су и они „у своје време деца били и то од своји стари чули и примили“, онда остаје питање: а како је то првome човеку дошло? Ако не ће да се каже да је од бога, остаје дакле опет „јестествен узрок“ и овоме, остаје психолошка обмана човечијих оруђа.

Тако је на прилику и са питањем, је ли човек ма-хина? Научници природно осетили да све бива по неком природном неизмењивом узроку и казаше да је-сте. А Доситије узима ово у другом смислу, па га онда напада, он узима махину *моралну* која би радила по *сваком* утиску онако како овај хоће, не задржавајући се да бира између утисака онај који има више јачине и разлога; или разуме Доситије под машином онај рад у коме не пазимо ни на какав нов разлог, но радимо

само по једном старом утиску, где унутрашњи садржај нове утиске не дочекује.

А међу тим поређење са машином код научника не значи ништа друго него законитост и ограниченост у себи природне силе. Махине органичкој мајстор је природа. Човек је њен део, он је њоме навијен, те је тако он чињеница унутрашњих и спољашњих прилика.

Али машина, вели Доситије, сама у себи не зна шта чини. — А зна ли човек *за што* осећа? *За што* је друкчије осећање боје а друкчије звука, за што је друкчија глад а друкчија жеђ? Он само контролише једним осећањем друге осећаје!

Сељаци, вели и сам Доситије, не знају „части слова“ кад говоре. Дакле они несвесно склапају речи. И опет подесе закон по самом осећању! А наравно, што већма сами знају те законе то ће бити све слободнији од других машина светских, јер све већма ће радити себи и из себе.

Једном речју: нама је, по што смо проучили целога Доситија, утисак такав као кад видимо ужежене искре где у врућем диму просевкују, али још није букнула права ватра....

А за што ми тражимо да теорија потпуно рашчисти све те ситне и хладне одредбе? Ево за што. Доситије на прилику одређује врлину као „ласност из својственога уверења слеђујући добрим закртевањима дјелати“. Али да се Доситије при самој одредби сетио на то, да врлине може бити само у свези човека с човеком, дакле само у радњи друштвеној, одмах би већ тиме савршено убио учење пустињика који

мисле да се без друштва људског може врлина чинити, да затрпана свећа светлити може. —

У једној прилици из живота свога Доситије сам најживље износи разлику између говора који само слаже поједине осећаје своје и између говора који осећајима тражи природне најдубље свезе. Тако је он у Црној Гори читао из неке природничке књижице нешто о дуги, па то при киши причао владици, а овај смотривши да им долази на магарету неки игуман, велика људина и преко мере брадата, наговори Доситија да игумана пита шта он мисли о дузи.

„Моје несташно срце, вели Доситије, почне скакати од радости што ћу метнути у сметњу великог игумна; отворе се врата, ето ти игумна, једва дочекам да се поклони епископом и да се посади; изтрчим као петао и начнем овако: оче игумне, кажи ми, молим те, шта је дуга и за што је шарена? Почео сам се већ био осмијавати, како ће се смести и не ће ми знати шта одговорити; и једва сам се од већег смеја уздржавао. Ови да ти се сметне, неби био прави Црногорац! увати се с широком шаком за безчислену браду; попогледа мало на дугу, пак ти превали на ме некакве страшне црне велике очи — Невтон би се од њи препао био — пак на место одговора ово ми питање учини: „Видиш ли ти оно моје магаре?“ — Видим, али није моја реч о њему била; гди дуга, гди ли магаре? — „Знам ја шта је твоје питање, али је потреба да ти преповједам; да је оно моје магаре далеко од тебе паметније!“ — С каквом мером мериш моју и магарећу памет? рад бих знати, — „Слушај, пак ћеш вјера ти божа знати! Оно магаре познаје плеву која је пред

њим, и ако не вјерујеш ено гледај како гризе; а ти толики не знаш још шта је дуга? Дуга је дуга, није качни обруч! а питаш за што је шарена; та зла ти срећа, може ли бити дуга да није шарена? или си ти зар ће видио и чрну?“... Епископи су мислили пукнути од смеја...“ а Доситије вели да му дуга од тешке срамоте поцрни. И опет признаје да игуман црногорац није у свему криво имао; „зашто, да магаре познаје плеву; да дуга није качни обруч и да је шарена, ко може томе противоречити? али се све то не зове мислити ни разсуђавати, него само *чуствовати*“!

Као што Доситије игумна правда, тако ћемо и ми њему самом признати истинито осећање кад каже да „особито што значи: учен и разуман, праведан и добар, вредан и заслужан“ и када тим појмовима овакве одредбе даје: „учен је, који има познанство и искуство многи различни вешти; разуман је они који сва зактевања и дјела своја разуму следујући управља; праведан је који сваком своје оставља и даје; добар је који у свему своју дужност пази и исполњава...“

Разуман је који се по разуму управља то је од прилике таква иста истина као и „дуга је дуга“, а наука мора од овог истиног осећања поћи даље к тражењу природних основа.

А како се Доситије и у овоме пространо и високо подигао сведоче његове рођене речи: „ја се весма старам за суд учени, просвештени и правдољубиви људи; и не само они учени који у наше време живе, него и они који ће на много стотина година после нас живити. Њиове линцејске просвештене очи, које су кроз седамдесет зидова истину кадре упазити, по-

знати ће моје поштено и добро намјереније, и ако ми коју погрешку припишу, знај да ће ова бити: што нисам много више против ови ствари, против који говорим, говорио; но простиће ми кад расуде, да при обстојатељствам у којима се у садашње време наоде они, које ја желим да ми читатељи буду, ово је доста А при том и после ће се нас људи с леђма рађати, нека и они што понесу Кад стари чврчак пукне, изиђу из њега млади, који гласније цвркућу него стари!..“

25.

Утицај Доситијев на књижевност српску био је благотворан. Његово слатко и с осећањем писање прокрчило му је пут у цели народ.

По своме духу он спада међу „хуманисте“ осамнаестог века. Природа општинска која се у побратимском животу народа српског појављује, она је скроз проницала живот Доситијев. Та љубавна природа и борба против сујеверности приљубила га је францускоме сродном духу прошлога века — тако да од Доситија постаје у Срба оно што је био Волтер у Француској, само с мало више природног осећања но што у Волтера беше. То осећање и главни правац рада Доситијевог, који је највиши задатак свој у испитавању гледао, приближује га с друге стране Русоу. Али је он при свем осећању свом приљубљивао се свуда, док је се на против Русо од свуда само са сваћом растајао.

Савез овога двога учинио је, те је Доситијев утицај у народу могао толики бити. Јер, кад га поредимо

са Волтером и Русоом, ми само тиме хоћемо да означимо карактер његовога рада, а не дотичемо се овде самониклога и бурнога испитивања и системнога развитака које чини славу светску оне двојице писаца.

По месту своме у српској књижевности често је Доситије поређен и с Вуком.

Доситије и Вук колико су разним путевима ишли, опет се може рећи да попуњују један другога. Први је устао готово противу свега поетичног у народу, против заблуда и сујеверности, он је ишао за током осамнаестог века, хтео је само да отвара очи, хтео је видело, па да на основу његовом после целину зида. Други је пак прегнуо да сачува народну имовину од нове поплаве, да покупи цело благо његово да би се у њему јасно видело, шта према оном првом реформаторском духу заиста ваља мењати и на који начин ваља га мењати.

Тек ово обоје у заједници чини целину напретка. Ово обоје у заједници даје тек могућности народној књижевности.

Свеза у којој се састају Доситије и Вук још је у томе, што је Доситије први почео народним језиком у науци писати. Али тек изношењем народних умотворина Вук је потпуно оправдао, рашчистио и утврдио овај правац.

Доситије је највећма изашао против заблуде у историјској цркви. Књиге његове бише и спаљиване од појединих фанатика. Али је црква српска показала да има и сама још у себи животне силе свога младог народа, дајући и у крилу своме топла станка оштроме философу.

Бивши архимандрит оповски гледао је да сачува спомен Доситијева живљења у Опову. Само што он у место да остави ћелијцу његову онакву каква је у истини била срушио је баш ту успомену, па од ње начинио светлу дворану испуњену ликовима од којих врло мало вреди да висе у ономе месту. Нема ни дела Доситијевих на столу, а камо ли дневника за странце. Једино се види над уласком написано златним словима „Доситијеве ћелије“.

Од цркве српске чека се јоште да проучавајући Доситијеве назоре о вери и делом покаже да му не одаје поштовање из плашње и страха него из уверења.

15. Августа, 1867 године са свих страна народа искупљени свет изишао је са литијом пред кућу где се Доситије родио. Пошто му је отпеван „тропар“ на српскоме језику, пошто су му свештеници појали и говорили, пало је и нама у део, да послани од Српскога ученог друштва а понуђени од љубавне општине Чаковачке, као Београђанин проговоримо о Доситију, да бацимо поглед на противност између некадашњег мучења Доситијевог у цркви и у школи, и између овог црквеног и светског светковања, противност, која дивно освећује постојаност, озбиљан рад и борбу против препрека, и да разложимо да је Доситије у свему скоро био претеча уједињеној омладини данашњој.

Тисућама је свет стајао ту гологлав пред кућом Доситијевом.

